

Sakralizacja i desakralizacja przestrzeni miejskich na przykładzie Krakowa i Lwowa

Sacralisation and desacralisation of urban spaces as seen in Kraków and Lviv

Streszczenie:

Celem artykułu jest ukazanie problematyki związanej z *sakralizacją* i *desakralizacją* przestrzeni w miastach, na przykładzie Krakowa i Lwowa. Przez setki lat były to miasta położone w obrębie Polski, doświadczone rozbiorami, a rozdzielone – w zakresie przynależności państwowej – po II wojnie światowej. Lwów włączono do ZSRR, zaś Kraków pozostał w Polsce. Po roku 1990 Lwów stał się jednym z ważniejszych miast niepodległego państwa ukraińskiego. Kilkadziesiąt lat socjalizmu w wydaniu radzieckim (Lwów) i w wydaniu PRL (Kraków) wpłynęło mocno na oblicze „uświęconych” przestrzeni, w tym powstawania nowych i dewastacji już istniejących.

Analiza historii przestrzeni miejskich Krakowa i Lwowa wykazała, że zachodzi ciągły proces *sakralizacji*, *desakralizacji* i *resakralizacji* niektórych obszarów, w zależności od aktualnie obowiązującej ideologii bądź doktryny społeczno-politycznej czy religijnej. Jednocześnie, na przykład w Krakowie, istnieją na niejako miejsca „święte”, których nie naruszyły burzliwe zawieruchy dziejowe. Aby pokazać czym jest sacrum przestrzeni miejskich, autorzy podjęli próbę wypracowania naukowej metodyki wskazywania takich miejsc.

Abstract:

The paper's objective is to shed light on the issue of sacralisation and desacralisation of space in cities with Kraków and Lviv as examples. The cities had been part of Poland for hundreds of years. They jointly suffered from the Partitions of Poland and were separated politically after the Second World War. Lviv joined the USSR and Kraków remained a Polish city. After 1990, Lviv became a major city of independent Ukraine. Several decades of Soviet (Lviv) socialism and Polish communist (Kraków) socialism have left a profound impression on their 'sacred' spaces, including the creation of new and the devastation of existing ones.

The historical analysis of Kraków's and Lviv's urban spaces exhibited a continuous process of *sacralisation*, *desacralisation*, and *sacralisation* of some areas according to the current prevailing ideology or sociopolitical or religious doctrine. At the same time, a city, Kraków for example, can have certain 'holy' places that have remained unaffected by times of turmoil. To demonstrate what an urban *sacred space* is, the authors attempted to propose a scientific methodology for identifying such places.

Słowa kluczowe: sakralizacja, desakralizacja, krajobraz sakralny, sacrum, profanum, znak, desygnat, rytuał, Kraków, Lwów

Keywords: sacralisation, desacralisation, sacred landscape, the sacred, the profane, sign, designatum, ritual, Kraków, Lviv

1. WPROWADZENIE

Kraków i Lwów – dwa bliźniacze miasta przez 569 lat leżące jednocześnie w tych samych państwach¹, mające za sobą stołeczność² i poddane wpływom tych samych totalitarnych systemów: komunistycznego³ i nazistowskiego⁴, mające podobną liczbę mieszkańców⁵ i leżące na zbliżonej szerokości geograficznej⁶, a jednocześnie różne – szczególnie po roku 1945 – pod względem etnicznym, państwowym i kulturowym. Więcej podobieństw niż różnic skłoniło autorów do podjęcia na ich

1. INTRODUCTION

Kraków and Lviv (Львів) – twin cities that shared the state for 569 years¹, both former capitals² and affected by the same totalitarian systems: communism³ and Nazism⁴, with similar populations⁵ and situated at similar latitudes⁶, and yet so different in terms of ethnicity, state system, and culture, especially after 1945. The advantage of similarities over differences induced the authors to investigate urban space *sacralisation* and *desacralisation* in the cities.

*Leszek Bylina, dr inż. arch., Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie / Leszek Bylina, PhD Eng., Architect, University of Agriculture in Kraków, <https://orcid.org/0000-0001-7931-9812>, mail: leszek.bylina@urk.edu.pl

**Bohdan Cherkas, Prof. dr hab. inż. arch., Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie oraz Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska / Bohdan Cherkas, DSc Eng., Architect, University of Agriculture in Kraków and Lviv Polytechnic National University, <https://orcid.org/0000-0001-6809-956X>, mail: tscherkes53@gmail.com

***Michał Uruszcak, dr inż. arch., Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie / Michał Uruszcak, PhD Eng., Architect, University of Agriculture in Kraków, <https://orcid.org/0000-0003-2832-6208>, mail: michal.uruszcak@urk.edu.pl

przykładzie badań nad *sakralizacją* i *desakralizacją* przestrzeni miejskich.

W niniejszych rozważaniach poruszone zostanie zagadnienie powstawania i zaniku *przestrzeni sakralnych* na obszarze Krakowa i Lwowa. Ukazane zostaną podobieństwa i różnice oraz wpływ na odmienność w postępie *sakralizacji* i *desakralizacji* przestrzeni miejskich, jaki miały historia i profil etniczny, od 1939 r. różne dla każdego z miast.

2. CEL I METODA

Celem pracy jest ukazanie przebiegu *sakralizacji*, *desakralizacji* oraz *resakralizacji* przestrzeni miejskich, a także właściwego zdefiniowania tych pojęć w odniesieniu do architektury krajobrazu i urbanistyki. Miejscom badań są dwa miasta, jeszcze 83 lata temu leżące razem w obrębie Rzeczypospolitej Polskiej, po II wojnie światowej oddzielone granicą. Przedmiotowe zagadnienie autorzy rozważają w szerokim ujęciu, a nie tylko w odniesieniu do kultu religijnego, laicyzacji i zeświecczenia, czyli oddzielenia Kościoła od państwa (Wrona, 2011, 43). *Sakralizacja* przestrzeni miejskich odbywa się na różnych płaszczyznach: religijnej, patriotycznej i politycznej. Pretekstem do rozważań był problem identyfikacji i charakterystyki takich miejsc, mających ogromne znaczenie nie tylko dla lokalnych społeczności. Analizując zagadnienia dotyczące relacji zachodzących pomiędzy człowiekiem a krajobrazem i przestrzenią zurbanizowaną, sięgnięto po badania z zakresu socjologii. Zwrócono uwagę na rytuały mające wpływ na kreację przestrzeni i procesy społeczne w niej zachodzące. Ponadto uwzględniono aspekty z dziedziny psychologii środowiskowej (dotyczące zachowań człowieka w przestrzeni), psychologii architektury (dotyczące relacji człowieka z przestrzenią/formą architektoniczną), antropologii przestrzennej i semiotyki (dotyczące znaków i znaczeń kulturowych).

Aby móc odpowiednio usystematyzować procesy powstawania, trwania, ale i zanikania różnych typów *sacrum*, dokonano ich periodyzacji, z uwzględnieniem różnic kulturowych i historycznych w Krakowie i Lwowie. Pozwoliło to wykazać szereg zbieżności w ewolucji (powstawania i zaniku) miejsc uświęconych, jak też rozbieżności, spowodowanych, między innymi, różną przynależnością państwową po II wojnie światowej. Zwrócono też uwagę na obiekty unikatowe dla danej aglomeracji. Wypracowana metoda badawcza pozwoliła sformułować wnioski, które przedstawione zostały w Podsumowaniu.

3. KRAKÓW – LWÓW

Kraków i Lwów nazywane są miastami kościołów i cerkwi. Ich znaczna liczba, wraz z niezwyklejmi walorami estetycznymi, historycznymi i znaczeniowymi jest powszechnie znana. Podobnie prezentuje się obecność cmentarzy w przestrzeni publicznej, których nawet sama liczba – ponad 40 w Krakowie (Hodor, 2012, 279-286) – może zaskakiwać. Taka mnogość obiektów i przestrzeni sakralnych sprawia, iż miasta te wydają się być predestynowane do objęcia badaniami nad procesem fluktuacji obszarów *sacrum*. Autorzy chcą zwrócić uwagę, przede wszystkim, na zmiany zachodzące w przestrzeni

The paper investigates the problem of the emergence and vanishing of *sacred spaces* in Kraków and Lviv. It will present similarities and differences and the impact of history and ethnic profile (different since 1939) on urban space *sacralisation* and *desacralisation*.

2. OBJECTIVE AND METHOD

The objective of the paper is to present the course of *sacralisation*, *desacralisation*, and *resacralisation* of urban spaces and to define these notions in the domain of landscape architecture and urban planning. The study site is two cities situated in the Republic of Poland until 83 years ago when the geopolitical situation changed after the Second World War.

The authors treat the problem at hand in broader terms, not merely in religious aspects of secularisation – that is separation of church and state (Wrona, 2011, 43). *Sacralisation* of urban spaces happens in several dimensions, religious, patriotic, and political. The author's effort was driven by the problem of identification and characterisation of such spaces of remarkable supra-local relevance.

The relationships between man and landscape and urban space were investigated on the sociological foundation. The authors considered rituals that impact the creation of space and societal processes in it. They have further taken into account aspects of environmental psychology (human behaviour in space), architectural psychology (the relationship between man and space/architectural forms), spatial anthropology, and semiotics (signs and cultural meanings). The authors ordered processes related to the emergence, lasting, and vanishing of various types of *the sacred* with a temporal framework, taking into account cultural and historical differences between Kraków and Lviv. This approach allowed them to demonstrate several similarities in the evolutionary process (emergence and vanishing) of *sacred spaces* and differences stemming from different state affiliations after the Second World War among other things. Objects characteristic of the agglomeration were considered as well.

The developed research method facilitated the conclusions presented in the Summary.

3. KRAKÓW – LVIV

Kraków and Lviv are referred to as cities of churches (of various denominations). They are famous for numerous religious buildings of exceptional aesthetic, historical, and significative qualities. The same applies to cemeteries in public space the sheer number of which is surprising: over 40 in Kraków (Hodor, 2012, 279–286). The magnitude of sacred objects and spaces in a way predestines the cities to the research on the fluctuation of *sacred* areas. The authors wish to emphasize changes in the sacred space, its origin, lasting, and vanishing and the links between these processes and the identities of specific places. How does one identify *sacred* places in a city? Is the physical presence of objects sufficient, or should

II. 1. a) Desakralizacja bezinwazyjna (zachowany *znak*, brak *desygnatu* i *rytuału*). Kopiec Wandy w Nowej Hucie – widok od strony południowej. W początkowej fazie budowy kombinatu Huty im. Lenina obiekt ten był przewidziany do usunięcia. Finalnie zdecydowano o jego pozostawieniu, korygując w tym celu projekt fabryki. Fot. M. Uruszczak, czerwiec 2022 b) Sakralizacja nowego miejsca (jest *znak*, *desygnat* i *rytuał*). Kościół p.w. Matki Bożej Królowej Polski (Arka Pana) w Nowej Hucie, wybudowany w latach 1969–1977 (*konsekracja* 15. maja 1977 r.) według projektu Wojciecha Pietrzyka. Budowę obiektu poprzedziły brutalnie rozpedzane przez milicję manifestacje mieszkańców Nowej Huty, domagających się możliwości budowy kościoła w swojej dzielnicy. Fot. M. Uruszczak, czerwiec 2022

III. 1. a) Non-invasive DESACRALISATION (preserved *sign*, no *designatum* or *ritual*). The Wanda Mound in Nowa Huta – south view. The object was initially to be removed when the Lenin Steelworks was built. It was eventually left in its place and the plant was redesigned. Photograph M. Uruszczak, June 2022; b) SACRALISATION of a new place (*sign*, *designatum* and *ritual* in place). Our Lady Queen of Poland Church (Lord's Ark) in Nowa Huta built in 1969–1977 (*consecrated* on 15 May 1977) and designed by Wojciech Pietrzyk. The construction process followed demonstrations of Nowa Huta residents demanding a church in their district, which were violently dispersed by the Citizens' Militia. Photograph M. Uruszczak, June 2022

sakralnej, jej powstanie, trwanie, ale też zanikanie i związek tych procesów z tożsamością konkretnych miejsc. Jak wyznaczyć miejsca „uświęcone” w mieście? Czy należy kierować się tylko fizyczną obecnością obiektów, czy też niezbędna jest podbudowa uczuciowa, emocjonalna i znaczeniowa, a ponadto związana z historią i tradycją? Jaka różnica tkwi w uświęconej przestrzeni wokół zapomnianej kapliczki w dzielnicy Krowodrza, którą niedawno „wydobyto z zarośli”, a krzyżem na słupie przy jednym z największych skrzyżowań miasta, ze zdjęciem młodej dziewczyny, studentki, która w 2007 roku zginęła pod kołami autobusu MPK (od tego czasu bliscy regularnie zapalają znicze w tym miejscu). Jak spojrzeć na małe kapliczki wbudowane w elewacje przedwojennych domów? Czy stanowią *sakralizację* przestrzeni, czy jest to indywidualny zryw emocjonalny i religijny fundatorów domu („*sacrum* prywatne”)? Jak spojrzeć na Kopiec Esterki, który był „świeckim” *sacrum* przez stulecia, związanym z jednym z najwybitniejszych władców Polski (Kazimierzem Wielkim), a został po II wojnie światowej zlikwidowany i już mało kto wie o istnieniu niegdyś takiego obiektu (Uruszczak, 2019, 263-267). Problem jest jeszcze bardziej złożony, jeżeli na niego spojrzymy przez pryzmat emocjonalnego postrzegania *sacrum*. W wielu bowiem przypadkach paradoksalnie to „pusta przestrzeń” może stanowić uświęcone miejsce. Przykładem mogą być Błonia Krakowskie, już choćby z powodu mszy papieskich. Pusta przestrzeń, jako wielka łąka, stanowi w tym przypadku największe (przestrzennie) *sacrum* miasta. Podobne wrażenie można mieć, gdy spojrzeć na znaczenie miejsca znanego jako *Czakram Wawelski*.

4. SACRUM – SAKRALIZACJA - DESAKRALIZACJA

Analizując przestrzeń miejską Krakowa i Lwowa daje się zauważyć trzy podstawowe rodzaje *sacrum*:

- a) *sacrum* religijne,
- b) *sacrum* narodowe (patriotyczne),
- c) *sacrum* polityczne.

Dzięki istnieniu *sacrum* następuje sakralizacja przestrzeni miejskich, przez co należy rozumieć „proces uświęcania rzeczy i działań” (WE PWN, 2004, 208), czyli nadanie charakteru religijnego i wyjątkowego wybranym

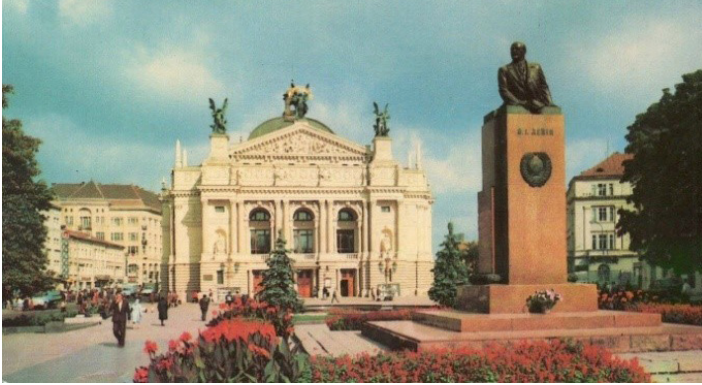
the emotive and significative underpinnings and the historical and traditional background be considered as well? What is the difference between the *sacred space* around a forgotten shrine in Krowodrza, Kraków, which has recently been cleared of shrubbery and a cross on a post at one of the largest road intersections in the city with a picture of a young student who died in a traffic accident involving a public bus in 2007 (her family and friends have been regularly lighting candles there)? How should one treat small shrines embedded in external walls of pre-war houses? Do they *sacralise* the space or are they merely individual emotional and religious spurt of the founders of the building ('private *sacred space*’)? How to classify the Esterka Mound, which for hundreds of years was a 'secular' *sacred space* linked to one of the most outstanding rulers of Poland, Casimir III the Great and was demolished after the Second World War so that not many know of its existence today (Uruszczak, 2019, 263–267). The problem turns out to be even more complex if the emotional perception of *the sacred* is adopted. It is because, paradoxically, an 'empty space' can often be *sacred*, just like the Błonia Meadow in Kraków due to masses celebrated there by Pope John Paul II. This empty space, huge meadow is the largest (in spatial terms) *sacred space* in the city. The importance of the *Wawel Chakra* gives a similar impression.

4. THE SACRED – SACRALISATION – DESACRALISATION

The urban spaces of Kraków and Lviv exhibit three basic types of *the sacred*:

- a) the religious *sacred*,
- b) the national (patriotic) *sacred*,
- c) the political *sacred*.

The existence of *the sacred* leads to the sacralisation of urban spaces, which is a process of 'sanctification of objects and actions' (WE PWN, 2004, 208), which bestows a 'religious' and exceptional nature onto selected areas by moving (irruption, manifestation?)

Fot. 2. a) Sakralizacja miejsca (pomnik-znak desygnowany przywódcy bolszewików, przy którym odbywały się rytuały, związane z ważnymi świętami komunizmu i samego miasta Lwowa). Pomnik Włodzimierza Lenina przed Lwowskim Narodowym Akademickim Teatrem Opery i Baletu im. Salomei Kruszelnickiej, według projektu moskiewskiego rzeźbiarza Siergieja Merkurowa¹¹ (przy współpracy architektów: W. Szarapenki i S. Francuza). Autorem kompozycji otoczenia był architekt Iwan Persykov, przy współpracy M. Jurczuka. Sakralizacja miejsca przez konsekrację odbyła się w dniu odsłonięcia pomnika, 20. stycznia 1952 r. Fot. [za:] <https://lviv1256.com/history/yak-30-rokiv-tomu-u-lvovi-demontuvaly-pam-iatnyk-leninu-istoriia-ta-video/> [25.05.2022]. b) Desakralizacja miejsca przez profanację (usunięcie znaku i rytuału w asyście ponad 50 000 osób) przeprowadzona została 14 września 1990 r.¹². Współczesny widok na miejsce po pomniku. Fot. B. Cherkas, marzec 2021

III. 2. a) SACRALISATION of a place (*memorial – sign designating the leader of Bolsheviks, where rituals took place related to celebrations of communist holidays and those of the city of Lviv*). Statue of Vladimir Lenin in front of the Solomiya Krushchynska Lviv State Academic Theatre of Opera and Ballet designed by a Moscow sculptor, Sergey Merkurow¹¹ (in association with architects, W. Sharapenko and S. Frantsuz). The surroundings were designed by architect Ivan Persykov in association with M. Yurchuk. *Sacralisation of the place through consecration* took place on the day of the statue unveiling, 20 January 1952 Photograph [in:] <https://lviv1256.com/history/yak-30-rokiv-tomu-u-lvovi-demontuvaly-pam-iatnyk-leninu-istoriia-ta-video/> [25.05.2022]; b) DESACRALISATION of the place through *sacrilege* (removal of the sign and ritual witnessed by over 50,000 people) on 14 September 1990¹². Contemporary view of the place. Photograph B. Cherkas, March 2021

obszarem poprzez przeniesienie (wtargnięcie, wkroczenie/wejście⁷) ich ze sfery *profanum*⁸ do sfery *sacrum*⁹. W praktyce jest to symbolizacja „zachowań społecznych czy samej istoty społeczeństwa” (WE PWN, 2004, 208), przy jednoczesnym „oddzieleniu przedmiotu hierofanicznego od zwykłej rzeczywistości” (Tyszka, 2009, 342), gdyż, jak pisze M. Eliade, „[...] sacrum jest elementem w strukturze świadomości” (Eliade, 1997, 6) i oznacza „nie-zwykłość” (Tyszka, 2009, 342).

„Charakter religijny” miejsca nie dotyczy tylko chrześcijaństwa czy innej tradycyjnej religii. Bardzo istotnym podmiotem sakralizacji przestrzeni miejskich był marksizm z wszystkimi jego odmianami. Według Nikołaja Bierdiajewa „[...] w całości jest marksizm wiarą religijną, pretenduje bowiem do misji światowego wyzwoliciela i zbawcy ludzkości. Materializm jest tylko powłoką marksizmu, którą uważa za korzystną do walki z chrześcijaństwem, lecz wewnętrznie jest nową religią” (Bierdiajew, 1984, 18)¹⁰. Desakralizacja jest przeciwieństwem *sakralizacji* i polega na zmianie „statusu przedmiotów, osób, istot, zjawisk lub idei przez przeniesienie ich ze sfery *sacrum* do sfery *profanum*”. Wiąże się z zanikiem „poczucia świętości (hierofanii itp.) w różnych sferach rzeczywistości, czasowym bądź stałym” (WE PWN, 2002, 105).

Desakralizacja może postępować samoistnie, jeżeli zaniknie – w związku z upływem czasu, zmianami społecznymi (w tym zmianami etnicznymi, religijnymi bądź politycznymi) – przynajmniej jeden z atrybutów sakralności, lub może być wymuszona, jeżeli „staje w sprzeczności z interesami i światopoglądem danego społeczeństwa bądź jego przedstawicieli [...], wówczas dochodzić może do świadomego wymuszania *desakralizacji* drogą *profanacji*” (WE PWN, 2002, 105).

Desakralizacja poprzez *profanację* miała miejsce wielokrotnie w historii Krakowa i Lwowa. Jeżeli chodzi o Kraków, to *profanacja* dotyczyła głównie miejsc sakralnych komunizmu/realnego socjalizmu (niszczenie pomników po 1989 roku). Nie dotyczyła prawie w ogóle obiektów kultury chrześcijańskiej i w bardzo małym stopniu obiektów patriotycznych. Przeciwnie rzecz się miała we

them from the domain of *the profane*⁸ to *the sacred*⁹. In practice, it is a symbolisation of ‘social behaviour or the very essence of the society’ (WE PWN, 2004, 208), while at the same time ‘separating the hierophanic object from *normal* reality’ (Tyszka, 2009, 342) because, according to Eliade, ‘the sacred is an element in the structure of consciousness’ (Eliade, 1997, 6) and means ‘non-normality’ (Tyszka, 2009, 342).

The ‘religious nature’ of a place does not concern only Christianity or other traditional religions. Marxism and all its derivatives were a very important subject of urban space *sacralisation*. According to Nikolai Berdyaev, ‘Marxism is a religious belief in whole as it pretends to have a mission of global liberator and saviour of humanity. Materialism is just the outer shell or Marxism, which it believes advantageous in its struggle against Christianity, but internally, it is a new religion’ (Bierdiajew, 1984, 18)¹⁰.

Desacralisation is the opposite of *sacralisation* and involves a change in the ‘status of objects, persons, beings, phenomena, or ideas by moving them from *the sacred* to *the profane*’. It involves a temporary or permanent loss of ‘the sense of sanctity (hierophany etc.) in various domains of the reality’ (WE PWN, 2002, 105).

Desacralisation can be spontaneous if at least one attribute of *the sacred* vanishes due to the passage of time, or social changes (including ethnic, religious, or political ones), for example, or can be forced if ‘it is contrary to the interests and views of a society or its representatives [...], which can lead to intentional enforcement of *desacralisation* through *deseccration*’ (WE PWN, 2002, 105).

Desacralisation through *deseccration* was not uncommon in the histories of Kraków and Lviv. In Kraków, it was mostly about *sacred places* of communism and real socialism (demolition of monuments after 1989). It did not affect Christian objects and almost did not affect patriotic objects. In Lviv, it was quite the opposite. The sacrilege of Christian and Polish patriotic *sacred places* was very common after 1939, especially after 1945.

Il. 3. a) Miejsce bez *sacrum*. Makieta projektowanego w 1975 r. osiedla mieszkaniowego „Sichów” we Lwowie¹³, ukazująca miejsce niezrealizowanego centrum z budynkami partyjnymi i administracyjnymi. Fot. z roku 1975, z archiwum A. Petrowej b) Sakralizacja nowego miejsca (powstał znak, poświęcony desygnatowi, przy którym odbywają się rytuały). Cerkiew greko-katolicka Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy w lwowskiej dzielnicy Sichów, wybudowana w latach 1900–2000, według projektu Radosława Żuka, kanadyjskiego architekta pochodzenia ukraińskiego (*konsekracja* miała miejsce 8 października 2000 r.), w miejscu planowanego wcześniej centrum partyjno-administracyjnego. 26.czerwca 2001 r. na placu przed cerkwią odbyło się spotkanie Jana Pawła II z młodzieżą, które zgromadziło pół miliona osób. Fot. Y. Kryvorutchko, 2020

III. 3. a) A place free of the SACRED. A model of the Sykhiv estate, Lviv¹³ designed in 1975 depicts an unbuilt centre with the communist party and administration buildings. The photograph from 1975 courtesy A. Petrova;b) SACRALISATION of a new place (a *sign* for a *designatum*, where *rituals* take place). The Greek Catholic church of Nativity of Blessed Virgin Mary in the Lviv district of Sykhiv was built in 1900–2000, designed by Radoslaw Zhuk, a Canadian architect of Ukrainian background (*consecrated* on 8 October 2000) in place of a formerly planned communist party and administration centre. Half a million people met Pope John Paul II on the square in front of the church on 26 June 2001. Photograph Y. Kryvorutchko, 2020

Lwowie. Profanacja chrześcijańskich i patriotycznych polskich miejsc sakralnych odbywała się na bardzo dużą skalę po roku 1939, a szczególnie po roku 1945.

W ostatnich latach daje się zauważyć we Lwowie ponowną sakralizację miejsc chrześcijańskich, głównie rytu greko-katolickiego, katolickiego, prawosławnego Patriarchatu Kijowskiego, a także sakralizację obszarów patriotycznych, szczególnie ukraińskich (Cherkes, 2018) i polskich, przy dominacji ukraińskich, co wydaje się oczywiste przy aktualnym składzie etnicznym Lwowa. Pomnik pomordowanych profesorów jest tutaj przykładem powstania patriotycznego *sacrum* polskiego i ukraińskiego. Inne przykłady nie są już tak budujące.

Ciekawym zagadnieniem jest zjawisko **resakralizacji**, czyli ponownej sakralizacji miejsca wcześniej zdesakralizowanego, co występuje przy zmianie obowiązującej doktryny/ideologii społeczno-politycznej.

5. KRAJOBRAZ SAKRALNY – PRZESTRZEŃ/MIEJSCE SACRUM – czynniki kształtujące/definiujące krajobraz sakralny

Sakralizacja przestrzeni miejskich powodowała powstanie *krajobrazu sakralnego* (Swaryczewska, 2008, 65-118) charakteryzującego się wysokimi wartościami emocjonalno-symbolicznymi i dośrodkowym ukierunkowaniem kompozycyjnym. Cechą kardynalną przestrzeni sakralnych jest „całkowita izolacja albo odgródzenie lub przynajmniej postawienie bram i znaków granicznych” (Swaryczewska, 2008, 68). Oczywiście chodzi tu o „bramy” i „znaki graniczne” w sensie krajobrazowym, które mogą istnieć jako „konkretne”, „obiektywne” lub „subiektywne” (Patoczka, 2000).

Krajobraz sakralny, będący wyrazem treści otaczającego środowiska (Bogdanowski, 1976), nie będzie pełny i w pełni rozumiany bez warstwy konceptualnej i behawioralnej, czyli czynników niematerialnych pozostających w sferze myśli, uczuć i zachowań¹⁴. Jego forma, będąca przede wszystkim zapisem dziejów miejsca (Tuan, 1987, 197-199), jest zdeterminowana przez podmiot

Recent years saw the *resacralisation* of Christian places in Lviv, mainly of Greek Catholic, Catholic, Ukrainian Orthodox Church – Kyiv Patriarchate and *sacralisation* of patriotic areas, especially Ukrainian (Cherkes, 2018) and Polish ones with Ukrainian dominating, which is rather obvious in light of the current ethnic structure of the Lviv population. A monument commemorating murdered professors is an example of the emergence of a Polish and Ukrainian patriotic *sacred space*. Other examples are not as hopeful. Another interesting relevant phenomenon is *resacralisation* of a formerly *desacralised* space, which takes place when the current prevailing sociopolitical doctrine or ideology changes.

5. SACRED LANDSCAPE – SACRED SPACE/ PLACE – what defines the sacred landscape

Sacralisation of urban spaces led to the emergence of a *sacred landscape* (Swaryczewska, 2008, 65–118) infused with high levels of emotional and symbolic values and a centralised composition. The fundamental characteristic of *sacred spaces* is the ‘complete isolation, fencing-in, or at least gates and boundary markers’ (Swaryczewska, 2008, 68). In this case, these are, of course, ‘gates’ and ‘boundary markers’ that are components of the landscape and can come as ‘specific’, ‘objective’, or ‘subjective’ (Patoczka, 2000).

A *sacred landscape*, which expresses the content of the surroundings (Bogdanowski, 1976), will not be complete and fully understandable without the conceptual and behavioural layer: nontangible factors in the domain of thought, emotion, and behaviour¹⁴. Its form, mainly of historical origin (Tuan, 1987, 197–199) is determined by the *hierophanic entity* (Tyszka, 2009, 342) materialised as a structure, building, or street and park furniture that are the *sign*¹⁵. The sacred landscape has its unique *sign* or *system of signs*. Being part of *the sacred*, the ‘sign’ is ‘celebrated’ with

hierofaniczny (Tyszka, 2009, 342), wyrażony w postaci budowli, budynku czy elementu małej architektury pełniącego rolę znaku¹⁵. Krajobraz sakralny wyróżnia się za pomocą znaku lub systemu znaków. Jako *sacrum* „znak” jest traktowany szczególnie, w formie pewnego „rytuału”, charakteryzującego się znaczeniami symbolicznymi. Przestrzenie, które można uznać za obszary zsakralizowane muszą zatem posiadać trzy, **występujące łącznie**, atrybuty¹⁶:

1. **Miejsce ze ZNAKIEM sakralnym** (formą sakralną), którego zadaniem jest przekaz informacyjny (*komunikat*¹⁷) dotyczący istoty hierofanii;
2. **DESIGNAT**¹⁸ (patron, zdarzenie, zjawisko) miejsca, czyli podmiot hierofaniczny (Tyszka, 2009, 342)¹⁹;
3. **RYTUAŁ**²⁰ właściwy dla tego miejsca (sprawowany wokół znaku-elementu sakralnego), czyli relacja między znakiem a jego użytkownikiem²¹.

Ubytek przynajmniej jednego atrybutu będzie przejawem desakralizacji miejsca/krajobrazu.

Jedną z pierwszych zarejestrowanych sakralizacji, zawierającej wszystkie trzy atrybuty, jest opisana w Biblii historia Jakuba, który w drodze do Charanu miał wizję-objawienie (sen) [**hierofania**], w którym usłyszał głos mówiący: „Ja jestem Pan, Bóg Abrahama i Bóg Izaaka [**desygnat** – podmiot hierofaniczny]. Ziemię, na której leżysz, oddaję tobie i twemu potomstwu” (Biblia, Rodz. 28, 13). Na co Jakub, „zdjęty trwogą [...] wziął [...] kamień, który [wcześniej] podłożył sobie pod głowę, postawił go jako stelę [**znak**] i rozlał na jego wierzchu oliwę. I dał temu miejscu nazwę Betel²⁴” (Biblia, Rodz. 28, 17–20) [**rytuał**]. Także w Biblii znajdujemy jeden z pierwszych opisów desakralizacji przez profanację, gdzie zniszczono znak poprzez swoisty antyrytuał. Schodzący z góry Synaj Mojżesz, zobaczywszy w obozie Izraelitów posąg złotego cielca, przy którym odprawiano rytuały, „rzucił z rąk swoich tablice i potłukł je u podnóża góry. A porwawszy cielca, którego uczynili, spalił go w ogniu, stał na proch, rozsypał w wodzie i kazał ją pić Izraelitom” (Biblia, Wj. 32, 19–20). **Znak *sacrum*** jest przejawem/wizualizacją/zapisem wartości niematerialnych (emocjonalnych) w przestrzeni miejskiej (krajobrazie miasta). Podstawową funkcją znaku sakralnego jest przekaz informacji (Marchewka, 1996, 16) o wartościach i wzbudzenie „odpowiedniego aksjologicznego [związanego z reprezentowanymi wartościami] przeżycia” (Dąbska, 1973, 37). Bardzo często przy zmianie doktryny/ideologii społeczno-politycznej znak pozostawał fizycznie jako przedmiot, ale uzyskiwał nowe znaczenie²⁵.

a ‘ritual’ that has symbolic meanings.

Therefore, spaces that can be considered *sacralised* areas need to exhibit **all** three attributes¹⁶:

1. **A place with a sacral SIGN** (*sacral form*), the task of which is to inform (*message*¹⁷) about the nature of the *hierophany*;
2. **DESIGNATUM**¹⁸ (patron, event, phenomenon) of the place, which is the *hierophanic entity* (Tyszka, 2009, 342)¹⁹;
3. **RITUAL**²⁰ relevant to the place (performed at the *sign – sacred element*), which is the relationship between the sign and its user²¹.

The place/landscape is *desacralised* if any of these attributes are missing.

One of the first recorded *sacralisations* with all the three attributes is the Biblical story of Jacob who had an epiphany (dream) on his way to Haran [**hierophany**] where he heard a voice saying: ‘I am the Lord God of Abraham thy father, and the God of Isaac [**designatum** – hierophanic entity]: the land whereon thou liest, to thee will I give it, and to thy seed’ (Bible, Gen. 28, 13). Jacob ‘was afraid [...] and took the stone that he had put for his pillows, and set it up for a pillar [**sign**], and poured oil upon the top of it. And he called the name of that place Bethel²⁴’ (Bible, Gen. 28, 17–20) [**ritual**].

The Bible includes also one of the first descriptions of *desacralisation* through desecration, where a *sign* was destroyed by an *anti-ritual*. When he descended from Mount Sinai, Moses saw the golden calf and rituals in the Israel camp: ‘he cast the tablets out of his hands and broke them beneath the mount.’ And he took the calf which they had made and burned it in the fire and ground it to powder, and strewed it upon the water and made the children of Israel drink of it.’ (Bible, Ex. 32, 19–20).

The *sign* of the *sacred* is an emanation, visualisation, or mark of intangible (emotional) values in an urban space (urbanscape). The primary function of a sacral sign is to inform (Marchewka, 1996, 16) about values and spur ‘an adequate axiological [related to represented values] experience’ (Dąbska, 1973, 37). It happens very often that when the sociopolitical doctrine or ideology changed, the *sign* was unaffected as a physical object but was assigned a new meaning²⁵. The *sign* is a ‘surrogate’ of the *designatum*, that is,

II. 4. a) Sakralizacja poprzez konsekrację (odstąpienie znaku poświęconego desygnatowi w czasie uroczystego rytuału). Uroczystość odstąpienia pomnika marszałka Iwana Koniewa, dowódcy 1. Frontu Ukraińskiego. Kraków, 18 stycznia 1987 r. Monument autorstwa Antoniego Hajdeckiego. Fot. [za:] Piotr Rapalski, *Krakowskie pomniki, które budziły i budzą kontrowersje*, Dziennik Polski, 26.01.2018²². b) Desakralizacja poprzez profanację (usunięcie znaku i rytuału). Resztki cokółu i placu przed dawnym pomnikiem marszałka Koniewa w Krakowie. Pomnik zdemontowano 9 stycznia 1990 r. na podstawie uchwały RM Krakowa nr VI/51/90²³. Fot. L. Bylina, maj 2022

III. 4. a) SACRALISATION through *consecration* (unveiling of a *sign* of a *designatum* during a festive *ritual*). Unveiling ceremony of a statue of Marshal Ivan Konev, commander of the 1st Ukrainian Front. Kraków, 18 January 1987. Statue by Antoni Hajdecki. Photograph [in:] Piotr Rapalski, *Krakowskie pomniki, które budziły i budzą kontrowersje*, Dziennik Polski, 26.01.2018²²; b) DESACRALISATION through *desecration* (removal of the *sign* and *ritual*). The remnants of the pedestal and area where Marshal Konev’s statue used to be situated in Kraków. The statue was dismantled on 9 January 1990 under the resolution of the City Council of Kraków No. VI/51/90²³. Photograph L. Bylina, May 2022

II. 5. a) Sakralizacja (jest pomnik-znak desygnowany przywódcy bolszewików, przy którym odbywały się rytuały, związane z ważnymi świętami komunizmu i Nowej Huty). Pomnik Włodzimierza Lenina na Alei Róż w Nowej Hucie, według projektu Mariana Koniecznego. Odstąpienie monumentu nastąpiło 28 kwietnia 1973 r. Fot. Krzysztof Karolczyk/Agencja GA, [za:] Bartłomiej Kuraś, *Lenin, Koniew, Sowietci z cokołów w Krakowie zdejmowani*, Gazeta Wyborcza Kraków, 11.10.2014²⁶. b) Desakralizacja poprzez profanację (usunięcie znaku i rytuału). Współczesny widok na miejsce po pomniku Lenina, który zdemontowano 10 grudnia 1989 r. Fot. [za:] Wikipedia²⁷

III. 5. a) SACRALISATION (*memorial – sign referring to the leader of Bolsheviks, where rituals took place related to celebrations of special days related to communism and Nowa Huta*). The statue of Vladimir Lenin on Róż Avenue in Nowa Huta was designed by Marian Konieczny. It was unveiled on 28 April 1973. Photograph Krzysztof Karolczyk/Agencja GA, [in:] Bartłomiej Kuraś, *Lenin, Koniew, Sowietci z cokołów w Krakowie zdejmowani*, Gazeta Wyborcza Kraków, 11.10.2014²⁶; b) DESACRALISATION through *profanation* (removal of the sign and ritual). Today's view of the place where the Lenin statue was dismantled on 10 December 1989. Photograph [in:] Wikipedia²⁷

Znak jest „surogatem” **desygnatu**, będącego podmiotem hierofanicznym, i spełnia bardzo ważną rolę w krajobrazie jako widoczny fizycznie artefakt. Desygnat jest znany tylko dzięki wiedzy, doświadczeniu bądź przeżyciu, bez których to przymiotów nie jest „widoczny”. Emocjonalne doświadczenie desygnatu możliwe jest dzięki uczestnictwu w rytuałach jemu poświęconych, a odbywających się w obecności znaku. **Rytuał** konstruuje świętą przestrzeń, dzięki czynnościom „o charakterze symbolicznym”, realizowanym według „ściśle określonych, sformalizowanych reguł”, stanowiących „zewnątrzną formę społecznie doniosłego aktu” (WE PWN, 2004, 145). Powszechnie odnosi się głównie do praktyk religijnych, ale nie tylko. Jego cechą charakterystyczną jest powtarzająca się forma, często udratyzowana, składająca się „z określonych sekwencji działań, [...] związanych z przekonaniem światopoglądowymi” (WE PWN, 2004, 145).

Jak każda religia, również komunizm, jako „religia polityczna” (Tyszka, 2009, 343), wytworzył własną socjalistyczną liturgię, opartą na swoistych i rozbudowanych rytuałach, które „miały ważne zadanie propagandowe. Miały one legitymizować nową władzę, wzmacniać jej prestiż, integrować członków partii, przekazywać program, budzić zaufanie społeczeństwa” (Ożóg, 2014, 37). Dostarczały „ludziom schematów interpretacyjnych”, przez które mieli postrzegać nowe „polityczne uniwersum” (Osęka, 2007, 27). W sposób zorganizowany obchodzono kolejne rocznice Rewolucji Październikowej, wyzwolenia miasta, rocznice ważnych wydarzeń, urodzin czy śmierci przywódców.

„Upadek religii politycznej komunizmu czy też upadek „bóstw” stworzonych przez komunizm oznaczał w konsekwencji wytworzenie pustki [...]”, co zrodziło „[...] potrzebę powołania do życia nowych bóstw, czyli przeniesienia mechanizmów sakralizacji świata na inne sfery życia. Hierofania trwała, zmienił się jedynie obszar jej działania. Obszarem tym stała się zaś religia chrześcijańska. To w niej zaczęły przejawiać się tendencje do jej polityzacji. **Sakralizacja polityki przeobraziła się w polityzującą religii**” (Tyszka, 2009, 343).

6. PRZESTRZENIE SAKRALNE KRAKOWA I LWOWA

Przez przeszło tysiąc lat zdecydowanie dominującą przyczyną sakralizacji przestrzeni miejskich Krakowa

the *hierophanic entity* and plays a very important role in the landscape as a physically visible artefact. The *designatum* is known only through knowledge or experience, without which it is not ‘visible’.

One can emotionally experience the *designatum* by participating in *rituals* relevant to it and performed near the *sign*. The ritual constructs the sacred space through ‘symbolic’ acts that follow ‘strictly defined, formalised principles’ that are ‘the external form of a socially significant act’ (WE PWN, 2004, 145). It generally applies to religious practices, but not only. A repeating, often dramatized form is its characteristic feature. It often consists ‘of specific sequences of actions [...] related to worldview beliefs’ (WE PWN, 2004, 145). Just like any other religion, communism, being a ‘political religion’ (Tyszka, 2009, 343) has generated its *socialistic liturgy* based on characteristic and extensive *rituals* that ‘had an important propagandistic purpose. They were intended to legitimise the new authority, reinforce its prestige, integrate party members, communicate the programme, and earn the trust of the public’ (Ożóg, 2014, 37). They gave the ‘people interpretation framework’ with which they should perceive the new ‘political universe’ (Osęka, 2007, 27). Anniversaries of the October Revolution, the liberation of the city, important events, and days when leaders were born or died were celebrated in an organised way.

‘The collapse of the political religion of communism or the fall of “deities” it had created resulted in a vacuum’, which led to ‘the need for new deities through the shift of sacralisation mechanisms from the world to other areas of life. The hierophany continued, only its domain changed. The Christian religion stepped into this vacuum. It is there that a tendency to politicise it emerged. **Sacralisation of politics turned into the politicization of religion**’ (Tyszka, 2009, 343).

6. SACRED SPACES IN KRAKÓW AND LVIV

The Christian ideology has been the main force behind *sacralisation* of urban spaces in Kraków and Lviv for over a thousand years. This centuries-old ‘scheme’ was significantly altered after the Second World War with the advent of a new, communist

II. 6. a) Sakralizacja. Pomnik Wdzięczności Armii Czerwonej (zwany też Pomnikiem Braterstwa i Przyjaźni) odsłonięty 8 maja 1959 r. na Placu Wolności (obecnie Inwalidów) w Krakowie. Wysoki na 21,5 m obelisk zaprojektowany został przez Witolda Cęckiewicza²⁸ (wg innych źródeł autorami byli: architekt Józef Chodaczek oraz rzeźbiarze Irena i Metody Sowowie²⁹). Fot. P. Krassowski, 1967; ze zb. L. Bylina b) Desakralizacja i resakralizacja (zamiana znaku, desygnatu i rytuału). Miejsce po rozebranych w 1991 r.³⁰ Pomniku Wdzięczności Armii Czerwonej, gdzie ustawiono „nagrobek” z napisem: „Na tym miejscu stanie pomnik tym co stawiali opór komunizmowi w latach 1944–1956”. Fot. L. Bylina, maj 2022

III. 6. a) SACRALISATION. Monument to the Gratitude to the Red Army (also known as the Monument to Brotherhood and Friendship) was revealed on 8 May 1959 on the Freedom Square in Kraków (today Square of Invalids). The 21.5-metre high obelisk was designed by Witold Cęckiewicz²⁸ (other sources attribute it to architect Józef Chodaczek and sculptors Irena and Metody Sowa²⁹). Photograph P. Krassowski, 1967; courtesy L. Bylina; b) DESACRALISATION and RESACRALISATION (change of the *sign, designatum and ritual*). The site where the Monument to the Gratitude to the Red Army was dismantled in 1991³⁰ with a 'tombstone' reading: 'Here will be a monument to those who resisted communism in 1944–1956'. Photograph L. Bylina, May 2022

i Lwowa była ideologia chrześcijańska. Istotne zmiany w tym utrwalonym przez stulecia „schemacie” nastąpiły po II wojnie światowej, gdy wprowadzono nowy, komunistyczny ustrój.

Próbując wykazać główne okresy silnych i widocznych zmian w zakresie transformacji przestrzeni sakralnych Krakowa i Lwowa zarysowuje się ogólny, ale charakterystyczny podział:

1. **Okres przedchrześcijański** (charakterystyczne motywy krajobrazu sakralnego to: kopce, święte drzewa, gaje).

Czasy do 966 roku, a więc tzw. czasy pogańskie, pozostawiły po sobie przede wszystkim dwa podstawowe, kultowe obiekty, jakimi są kopce Krakusa i Wandy w Krakowie. Mimo zawieruch dziejowych, obecne są do dzisiaj i cieszą się nie słabnącą sympatią, zaś legendy z nimi związane przetrwały i są popularne wśród mieszkańców. Jednak obszary te uznać można za zdesakralizowane, gdyż nie są tam odprawiane odpowiednie rytuały. We Lwowie ciężko jest odnaleźć podobne pamiątki.

2. **Okres chrześcijański** trwający od, mniej więcej, roku 966 do czasów obecnych (charakterystyczne motywy krajobrazu sakralnego to: kościoły, klasztory, kaplice, kapliczki, krzyże, pomniki, cmentarze). Pierwsze kronikarskie wzmianki o Krakowie pochodzą z około roku 966 (Ibrahim ibn Jakub³¹). Lwów „pojawia się po raz pierwszy w źródłach w roku 1259” (Ostrowski, 1997, 9), zatem 293 lata później. Chrześcijaństwo zdominowało w pierwszych wiekach nowego tysiąclecia większość miejsc sakralnych. „Średniowiecze było na wskroś przesiąknięte sacrum, którego obecność odczuwano tak samo w przestrzeni realnej, jak i symbolicznej” (Westko, 2013, 218). W Krakowie budowane były liczne kościoły, miasto jednocześnie przejęło funkcję stolicy

system.

Kraków and Lviv went through similar general and characteristic periods of strong and evident changes in the transformation of *sacred spaces*:

1. **The pre-Christina period** (the characteristic motifs of the *sacred landscape* are mounds, sacred trees, and groves)

Kraków has two primary sacred sites from before 966, the 'pagan times': the Krakus Mound and the Wanda Mound. Despite the violent history of the place, they survived and are appreciated till this day. Legends related to these places are still popular among residents of Kraków. Still, the areas should be considered *desacralised* because no *rituals* are performed there today. It is hard to find similar relics in Lviv.

2. **The Christian period** from around 966 till now (characteristic motifs of the *sacred landscape* are churches, monasteries, chapels, shrines, crosses, monuments, and cemeteries)

The first records of Kraków come from around 966 (Ibrahim ibn Yaqub³¹). Lviv 'is reported for the first time in 1259' (Ostrowski, 1997, 9), which is 293 years later. Most *sacred spaces* have been dominated by Christianity since the first centuries of the new millennium. 'The Middle Ages were infused with *the sacred* through and through, both in the realistic and symbolic domains' (Westko, 2013, 218). Many churches were built in Kraków, which at the same time became the capital of Poland. Even before it was granted civic rights, Kraków had 16 parishes, which entailed the construction of religious buildings (Radwański, 1975, 25). Each church has several centuries of history, and some offer an incredibly curious compilation of styles, yielding a specific,

Państwa Polskiego. Jeszcze przed lokacją miasta Kraków liczył 16 parafii, co powiązane było z budową obiektów sakralnych (Radwański, 1975, 25). Każdy z kościołów ma swoją kilkusetletnią historię, niektóre z nich pozostawiły niezwykle interesującą kompilację stylistyczną i przez to specyficzny, materialny obraz *sacrum*.

Lwów od samego początku, czyli od założenia przez księcia Daniela I Halickiego³², a szczególnie po włączeniu w skład Królestwa Polskiego³³, był miastem wielokulturowym, o czym świadczą powstałe wtedy w strukturze miasta liczne kościoły i cerkwie (Ostrowski, 1997; Biryulov, Cherkes, Bevez, Rudnytsky, 2008). Na szczególną uwagę, w kontekście podjętej tematyki, zasługuje krakowski kościół św. Andrzeja – monumentalna budowla, która wraz z imponującym, usytuowanym kilkanaście metrów dalej kościołem św. Piotra i Pawła, odgrywa bardzo silną i stabilną, pod względem ciągłości historyczno-kulturowej, sakralną dominantę w ścisłym centrum Krakowa.

Kraków rozbudowywał się stopniowo, wraz z ościeniami miejscowościami, położonymi poza murami miejskimi. Dodatkowo w sąsiedztwie rozbudowało się miasto Kazimierz, gdzie powstały trzy synagogi, niewątpliwie będące kolejną przestrzenią *sacrum*. Kazimierz w roku 1800 zostaje wcielony do Krakowa. Rozwój Lwowa w tym okresie był raczej monocentryczny i skupiał się w obrębie murów obronnych regularnie rozplanowanego w XIV wieku miasta (Biryulov, Cherkes, Bevez, Rudnytsky, 2008, 56-75).

3. Okres zaboru austriackiego

O ile wzrost liczby miejsc *sacrum* nie wzbudza większych emocji, to ich zanik, a zatem desakralizacja konkretnej przestrzeni jest zawsze źródłem burzliwych debat i kontrowersyjnych opinii. W okresie rozbiorów z przestrzeni Krakowa usunięto kilka kościołów. Ich rozbiórka była dotkliwym ciosem dla wizerunku miasta. W pierwszej dekadzie XIX wieku zburzone zostały dwa: kościół św. Szczepana, z budynkiem szkoły, oraz kaplica p.w. św. Macieja i Mateusza. Na ich miejscu powstał Plac Szczepański.

Akcje wyburzeniowe przeprowadzono też w innych częściach miasta. Na Stradomiu przestał istnieć kościół i klasztor św. Jadwigi, na Kleparzu kościół św. Filipa i Jakuba, na Garbarach – św. Piotra (Dąbrowska-Budziło, 1990, 86).

We Lwowie, który w okresie zaboru austriackiego został stolicą Galicji (Purchla i inni, 2014), wielka część klasztorów w okresie „reformy józefińskiej”, w latach 1780-1790, została zdesakralizowana i przeznaczona do innych niż pierwotne funkcji. Tak na przykład został opuszczony kościół i klasztor zakonu Franciszkanów na Łyczakowie. Po rozwiązaniu zakonu Pijarów w 1784 r. ich kolegium przekształcono po 1785 roku w, czynny do dzisiaj, szpital państwowy. Klasztor żeński Zakonu św. Brygidy przy ulicy Gródeckiej³⁴ został zdesakralizowany i przekształcony w 1784 r. na więzienie kryminalne. Po likwidacji Zakonu Jezuitów w roku 1784 został, w dawnych murach klasztornych, utworzony świecki uniwersytet (Ostrowski, 1997, 50).

material image of *the sacred*.

From its establishment by Prince Daniel of Galicia³² and especially after incorporation into the Kingdom of Poland³³, Lviv has been a multicultural city, which is apparent from numerous churches (Ostrowski, 1997; Biryulov, Cherkes, Bevez, and Rudnytsky, 2008).

In the context of the present paper, one should take into account St Andrew Church: a monumental building that has been the stable cultural sacred landmark in the core of Kraków throughout history together with impressive Sts Peter and Paul Church nearby.

Kraków grew organically along with nearby places outside the city walls. Moreover, the nearby town of Kazimierz also grew. Its three synagogues were also sacred spaces. In 1800, Kazimierz becomes part of Kraków. At the same time, Lviv developed after a centralised fashion within the city walls according to regular fifteenth-century plans (Biryulov, Cherkes, Bevez, Rudnytsky, 2008, 56–75).

3. The Austrian Partition period

While the addition of new sacred spaces rarely stirs emotions, their disappearance, *desacralisation* of a specific space always kindles violent debates and controversial opinions. Several churches were demolished in Kraków during the Partitions. It was a hard blow to the image of the city. Two were brought down in the first decade of the nineteenth century: St Stephen Church and school and Sts Matthias and Matthew Chapel. The vacant plot is now Szczepański (Stephen's) Square.

Other parts of the city have been affected as well. The Stradom district lost a church and a monastery (St Jadwiga), Sts Philip and Jacob Church in Kleparz, and St Peter Church in Garbary (Dąbrowska-Budziło, 1990, 86).

Lviv, as the capital of Galicia during the Austrian Partition (Purchla et al., 2014), lost many monasteries. The period of Joseph II's reforms (1780–1790) led to their *desacralisation* and functional conversion. This was the fate of the church and monastery of the Franciscans in Lychakiv. After the Piarists were dissolved in 1784, their collegium was converted into a state hospital in 1785, still operational today. The Bridgettines nunnery on Gródecka Street³⁴ was *desacralised* in 1784 and converted into a prison. After the Jesuits were dissolved in 1784, the former monastery was converted into a secular university (Ostrowski, 1997, 50).

4. The interwar period (1918–1939)

After Poland regained independence in 1918, both cities are relatively free of organised demolitions or attempts to *desacralise* existing objects. On the contrary, Kraków's Wawel is gradually being restored to its former glory. In Lviv, the ideas of metropolization, monumentalization, and

4. Okres Międzywojenny (1918-1939)

Okres po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku upływa w obu miastach bez większych akcji wyburzeniowych czy też prób desakralizacji istniejących już obiektów. Wręcz przeciwnie – w Krakowie Wawel stopniowo odzyskuje dawny majestat. We Lwowie zaczynają się rozwijać idee metropolizacji, monumentalizacji i sakralizacji miasta, których promotorami byli założyciele „polskiej szkoły urbanistycznej”, Ignacy Drexler i Tadeusz Tołwiński (Drexler, 1920; Cherkes, 2016). Przykładami sakralizacji Lwowa tego okresu mogą służyć kościół Matki Boskiej Ostrobramskiej³⁵, kościół księży misjonarzy³⁶ oraz Cmentarz Obrońców Lwowa³⁷ (Bohdanowa, Linda, 2016). Trzeba tutaj też wspomnieć o wielkiej akcji sypania w Krakowie Kopca po śmierci marszałka Piłsudskiego, ku jego czci. W zakresie budowy nowych kościołów to niewątpliwie wyróżniają się kościoły: p.w. św. Szczepana przy Placu Axentowicza, kościół salezjanów na Dębnikach czy kościół Matki Boskiej Zwycięskiej w Borku Fałęckim, wybudowane w latach 30. XX wieku (budowę ostatniego z wymienionych ukończono w 1947 roku).

5. Okres okupacji niemieckiej i sowieckiej (Lwów)

To głównie czas desakralizacji przestrzeni patriotyczno-narodowych, ale też i religijnych. Naziści i komuniści usilnie starali się zniszczyć wszelkie znaki budzące dumę i patriotyzm Polaków. W 1940 roku usunięto z Rynku Głównego pomnik Adama Mickiewicza. Krakowianie byli wstrząśnięci (Niedźwiedź, Kajder, 2020, 21-29). Sprzed teatru Słowackiego zabrano popiersie Aleksandra Fredry, Tadeusza Kościuszki najpierw wyrzucono z Wawelu, później usunięto z tablicy pamiątkowej na Rynku. Z fasad domów wrywano tablice poświęcone Adamowi Asnykowi, Stanisławowi Wyspiańskiemu (Chwalba, 2002, 75-77). Wybudowany (usypany) kopiec Piłsudskiego na Sowińcu w 1936 roku, najeźdźcy chcieli zrównać z ziemią. Krakowski Rynek Główny otrzymał nazwę Adolf Hitler Platz. Zamek Królewski na Wawelu stał się siedzibą władz okupacyjnych, z gubernatorem Hansem Frankiem na czele.

We Lwowie zburzono renesansową synagogę „Złota Róża”³⁸, ulicę Leona Sapiehy³⁹ przemianowano w 1940 na ul. Komsomolską, w 1941 na Fürstenstrasse, a w 1944 na ul. Stalina⁴⁰. Dawna ulica Legionów otrzymała w 1942 r. nazwę Adolf Hitler Ring⁴¹. Trudno jednak skalę transformacji Lwowa w okresie okupacji niemieckiej porównywać z przeobrażeniami Krakowa, który został w 1939 r. stolicą Generalnego Gubernatorstwa (Purchla, Chwalba, Komar, Rydiger, 2022).

6. Okres komunizmu (do 1956 r.), realnego socjalizmu (1957-1980), schyłkowego PRL i „rozwinętego socjalizmu” w Związku Radzieckim (1981-1989)

Okres po drugiej wojnie światowej, a zatem czasy socjalizmu, w sztuce łączą się z wdrażaniem ideologii komunistycznej. Kraków pod tym względem był miastem wyjątkowym, czego powodem była budowa kombinatu metalurgicznego Huty im. Lenina, połączonego z nowym miastem (Nowa Huta). W zamierzeniu decydentów miało być ono miastem

sacralisation of the city take hold promoted by the founders of the ‘Polish school of urban planning’, Ignacy Drexler and Tadeusz Tołwiński (Drexler, 1920; Cherkes, 2016). Some examples of the *sacralisation* of Lviv at that time are the church of Our Lady of the Gate of Dawn³⁵, the church of Congregation of the Mission³⁶ and the Cemetery of the Defenders of Lwów³⁷ (Bohdanowa, Linda, 2016).

Another famed example was the effort to build a mound in Kraków to honour Marshall Piłsudski after he passed away. Regarding new churches, several built in the 1930s certainly stand out: St Stephen on Axentowicza Square, the church of the Salesians of Don Bosco in Dębniiki, or the church of Our Lady of Victory in Borek Fałęcki (completed in 1947).

5. The period of German (Kraków) and Soviet (Lviv) occupation

It was a period of desacralisation of patriotic and national spaces but also religious ones. The Nazi and communists relentlessly strove to destroy any *signs* that evoked pride and patriotism among Poles. They removed the statue of Adam Mickiewicz, one of the most prominent creators of Polish culture, from the Kraków Market Square in 1940. Residents of Kraków were shocked (Niedźwiedź, Kajder, 2020, 21-29). The bust of Aleksander Fredro was removed from in front of the Słowacki Theatre (more core symbols of Polish culture). Tadeusz Kościuszko, a great military leader was first ‘evicted’ from Wawel and then erased from a commemorative plaque on the Market Square. Plaques to honour such fundamental authors as Adam Asnyk or Stanisław Wyspiański were ripped off house facades (Chwalba, 2002, 75–77). The Piłsudski Mound built (by people carrying soil in their hands) in 1936 in Sowiniec was almost bulldozed. The Kraków Market Square was renamed Adolf Hitler Platz. The Royal Castle on Wawel Hill was the seat of the occupier’s administration led by Governor-General Hans Frank.

In Lviv, the Renaissance ‘Golden Rose’ Synagogue³⁸ was demolished, Leon Sapieha Street³⁹ was renamed Komsomolskaya Street in 1940, Fürstenstrasse in 1941, and Stalin Street⁴⁰ in 1944. Former Legionów Street was renamed Adolf Hitler Ring⁴¹ in 1942. Nevertheless, the magnitude of transformations by German occupiers in Lviv is incomparable to the revolutionary modifications in Kraków, which became the capital of the General Government in 1939 (Purchla, Chwalba, Komar, and Rydiger, 2022).

6. The period of communism (till 1956) real socialism (1957–1980), late Polish People’s Republic, and ‘developed socialism’ in the Soviet Union (1981–1989)

Art in the period after the Second World War, socialism, was a tool for the implementation of the communist ideology. Kraków was a special case

ateistycznym i socjalistycznym, czego wyrazem artystycznym i organizującym przestrzeń centrum był monumentalny pomnik Lenina. Jego postać miała uwznioślać przestrzeń nowohuckiego placu Centralnego (Cherkes, Uruszczak, 2015).

W całym Krakowie nadawano nowe bądź zastępowano już istniejące nazwy ulic i placów. Pojawiali się nowi socjalistyczni bohaterowie, jak Feliks Dzierżyński, który zastąpił prezydenta Juliusza Lea, Julian Marchlewski, Róża Luksemburg i wielu innych, mniej lub bardziej kontrowersyjnych. Adam Polewka został patronem parku przy wspomnianej ulicy Dzierżyńskiego. Tuż obok położona była szkoła podstawowa nr 5, której patronował Ludwik Waryński, i co za tym idzie, w szkole tej widniała tablica z jego podobizną i biografią. Takich przykładów były dziesiątki. Nazwy związane z socjalistycznym, nowym obliczem Polski otrzymywały też całe osiedla, jak na przykład nowohuckie osiedle Dąbrowszczaków⁴².

We Lwowie, po deportacji Polaków w latach 1945-1946 i wcześniejszym wymordowaniu Żydów przez nazistów, 92% ulic zmieniło swoją nazwę (Hentosh, Tcherkes, 2009), zaś miasto było w całości zorientowane na stalinizację i sowietyzację. Pojawiła się wielka liczba pomników i tablic pamiątkowych, poświęconych rosyjskiej i radzieckiej historii oraz działaczom komunistycznym. Przed gmachem opery lwowskiej został zaprojektowany nowy centralny plac miasta, o wymiarach 250 x 160 m, z pomnikiem Stalina, od którego miała się zaczynać nowa główna oś miasta o długości 1,2 km. Oś prowadziła w kierunku Wysokiego Zamku, gdzie na miejscu Kopca Unii Lubelskiej był zaprojektowany, przez Henryka Szwecko-Winieckiego, ogromny pomnik Włodzimierza Lenina (Tscherkes, 2002, 21).

Rozbudowa dzielnic na zewnątrz miasta Krakowa powodowała usuwanie dawnych kapliczek i krzyży. Przykładem może być krakowska dzielnica Krowodrza, gdzie intensywna rozbudowa osiedli z wielkiej płyty usprawiedliwiała wspomniane likwidowanie tego typu *sacrum*. Usunięto m.in. kapliczkę słupową ze skrzyżowania ulicy Rzecznej i Mazowieckiej, kapliczkę słupową z figurą Chrystusa z ulicy Wrocławskiej czy kapliczkę domkową także z ulicy Wrocławskiej (Worytkiewicz, 2000, 101-112). II wojna światowa przyczyniła się do powstania nowych obiektów sakralizujących przestrzeń tego obszaru miasta, jak choćby obelisk w pobliżu dawnej Młynówki, w miejscu rozstrzelania 20 Polaków w 1943 roku (Worytkiewicz, 2000, 101-112). Podobne nowe *sacrum* powstało w krakowskim Borku Fałęckim, w miejscu dawnego hitlerowskiego obozu „Stalag”⁴³. Inny powszechnie znany obiekt to monumentalny pomnik na wzgórzu, w pobliżu ulicy Wielickiej, upamiętniający ofiary hitlerowskiego obozu w Płaszowie⁴⁴.

Pomimo że do Krakowa wprowadzano systematycznie coraz więcej nowych bohaterów socjalistycznych oraz towarzyszącą ustrojowi odpowiednią symbolikę, zawartą między innymi w rzeźbach, chrześcijańska *sakralizacja* wybranych przestrzeni postępowała, wbrew narzuconej nowej ideologii

in this regard due to the construction of a metallurgical complex Vladimir Lenin Steelworks and a new town (Nowa Huta). It was intended as an ‘atheist’ and ‘socialist’ town. The notion was embodied in a monumental statue of Lenin, which was both an artistic expression and an axis for the layout of the town centre. His presence was supposed to elevate the space of the Central Square in Nowa Huta (Cherkes and Uruszczak, 2015).

New and replacement street and square names appeared all over Kraków. New socialist heroes emerged, such as Feliks Dzierżyński – who replaced President Juliusz Leo – Julian Marchlewski, Róża Luksemburg, and many other more or less controversial figures. Adam Polewka became the patron of the park on Dzierżyńskiego Street. Right next to it was Ludwik Waryński Primary School No. 5 with the patron’s likeness and biography. These are but a few out of dozens of cases. The new, socialist version of Poland was also reflected in the names of entire housing estates, like Osiedle Dąbrowszczaków in Nowa Huta⁴².

After deportations of Poles in 1945–1946 following Nazi’s murders of Jews, 92% of streets in Lviv were renamed (Hentosh and Cherkes, 2009), and the entire city was reoriented towards Stalinisation and sovietization. A large number of monuments and plaques commemorated Russian and Soviet history and communist activists. A new 250 x 160 m central square with a statue of Stalin was designed before the Lviv Opera intended as the starting point for a new 1.2 km main axis of the city. The axis run towards the High Castle where Heinrich Shvetsky-Vinetsky designed a huge statue of Vladimir Lenin in place of the Union of Lublin Mound (Cherkes, 2002, 21).

Outward expansion of Kraków entailed the removal of shrines and crosses. The Krowodrza district is a good example, where extensive growth of large-panel block housing estates was a pretext for demolishing such *sacred* spaces. Among the removed *signs* were a pole shrine at the intersection of Rzeczna and Mazowiecka and a pole shrine with a statue of Christ and a built shrine on Wrocławska Street (Worytkiewicz, 2000, 101–112). The Second World War yielded new objects through which the sacred emerged in this part of the city, like the obelisk near the former Młynówka to commemorate 20 Poles shot in 1943 (Worytkiewicz, 2000, 101–112). A similar new sacred space can be found in Borek Fałęcki where a former Nazi camp ‘Stalag’⁴³ was situated. Another well-known object is an enormous monument on a hill near Wielicka Street commemorating victims of the Nazi camp in Płaszów⁴⁴.

Although the number of new socialist heroes ‘invited’ to Kraków together with socialist symbols (sculptures) grew regularly, Christian *sacralisation* of selected spaces was far from smothered despite the new imposed state ideology. About

państwowej. W latach 1945-1989 powstało w mieście około 40 kościołów (Chwalba, 2004, 439). Nie odbyło się to jednak bez sprzeciwu władzy ludowej, czego najbardziej tragiczny wyraz to krwawa historia krzyża nowohuckiego, a następnie walk mieszkańców z oddziałami ZOMO⁴⁵ pod kościołem Arka Pana w okresie stanu wojennego (Mroczek, Kuczak-Kuczyński, 1991, 38). Ten fakt niejako dodaje do *sacrum* religijnego (kościół i wiara) dodatkową wartość *sacrum* patriotycznego (walka o wolność).

We Lwowie natomiast budowa obiektów chrześcijańskich w okresie 1945-1989 była absolutnie zakazana. Większość kościołów i cerkwi została zamkniętych i zdesakralizowanych. Zamieniono je w magazyny, sklepy, hale sportowe czy kluby, co spowodowało ogromne zniszczenia, jak na przykład w wypadku cerkwi ormiańskiej, kościoła p.w. św. Elżbiety, kościołów św. Anny i św. Magdaleny. Zniszczono cmentarze i pomniki związane z dawną historią Lwowa, szczególnie związane z kulturą polską, jak grobowce na cmentarzu łyżakowskim, Pomnik Obrońców Lwowa (Tscherkes, 1993). Kościół Jezuitów zamieniono na magazyn książek, kościół bernardynów na archiwum. To była epoka totalnej desakralizacji historycznego Lwowa i jego nowej, radzieckiej politycznej sakralizacji, zgodnie z ideologią komunistyczną (Mykh, 2008).

7. Okres tzw. postkomunistyczny, po roku 1989

Okres po roku 1989, do połowy lat 2000., to usuwanie największych krakowskich i lwowskich symboli socjalizmu, w postaci pomników: Włodzimierza Lenina, marszałka Iwana Koniewa, Wdzięczności Armii Czerwonej, Armii Czerwonej z kwaterą żołnierską przy Barbakanie (Tcherkes, 2004; Krasnowolski, 2018, 155-157). Towarzyszyła temu zmiana nazw ulic i placów. Niektóre z pomników krakowskich, jak na przykład posąg Lenina, usuwano natychmiast po transformacji ustrojowej, inne przetrwały jeszcze kilka lat (pomnik marszałka Koniewa usunięto dopiero w 1991 roku).

We Lwowie po 1991 r. nastąpiła epoka sakralizacji przestrzeni całego miasta i budowy wielkiej liczby pomników związanych przede wszystkim z historią ukraińską i jej bohaterami, jak Daniel Halicki, Taras Szewczenko, Mychajło Hruszewski, Metropolita Andrzej Szeptycki, Stepan Bandera, Iwan Trusz (Hentosh, Tscherkes, 2009). W ostatnich latach pojawiły się także nowe miejsca *sacrum*, poświęcone ofiarom rewolucji 2014 r. We Lwowie są też przykłady resakralizacji przestrzeni miejskiej przez odbudowane bądź odnowione pomniki związane z kulturą polską (odnowa cmentarza Obrońcom Lwowa w 2005 r., budowa pomnika poświęconego profesorom lwowskim, zamordowanym przez nazistów na wzgórzach Wuleckich, odsłoniętego w 2011 r.) i żydowskiej (pomnik „Przestrzeń Synagog”, zbudowany w 2016 r. na miejscu zburzonych przez nazistów). Obecnie trwa proces desakralizacji miejsc związanych z czasami radzieckimi (Cherkes, Linda, 2019).

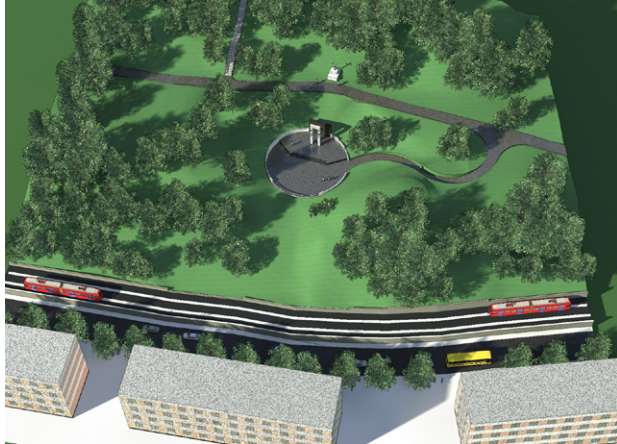
W okresie „postkomunistycznym” we Lwowie zbudowano 34 nowych cerkwi i kościołów różnych

40 churches were built in Kraków from 1945 to 1989 (Chwalba, 2004, 439). It met with fierce opposition by the communist regime, leading to the grim act under the Nowa Huta cross and then resident's fights with ZOMO⁴⁵ near the Lord's Ark church in the martial law period (Mroczek, Kuczak-Kuczyński, 1991, 38). This fact 'expands' *the religious sacred* (Church and faith) with an additional value of *the patriotic sacred* (fight for freedom). On the other hand, it was completely prohibited to build any Christian structures in Lviv from 1945 to 1989. Most churches were closed down and *desacralised*. They were converted into warehouses, stores, sports halls, or clubs, resulting in enormous damage as was the case for Armenian Church, St Elisabeth Church, St Anne Church, or St Magdalene Church. Cemeteries and monuments linked to Lviv's history have been destroyed, particularly those of Polish origin, like tombstones on the Lychakiv Cemetery or Defenders of Lwów Monument (Cherkes, 1993). Jesuit Church was turned into a book warehouse, and Bernardine Church into an archive. It was a time of a complete *desacralisation* of old Lviv and its new, Soviet *political sacralisation* in line with the communist ideology (Mykh, 2008).

7. The so-called post-communist period after 1989

The most pronounced symbols of socialism in Kraków and Lviv were removed from 1989 to the mid-2000s, including such monuments as the statue of Vladimir Lenin, the statue of Marshall Ivan Konev, the Monument to the Gratitude to the Red Army, the monument to the Red army with soldier quarters near the Barbican (Cherkes, 2004 and Krasnowolski, 2018, 155-157). Simultaneously streets and squares were renamed. Some monuments in Kraków were removed immediately after the sociopolitical transformation (the statue of Lenin) while others survived a few more years (the statue of Marshall Ivan Konev was dismantled in 1991).

Post-1991 Lviv went through a time of *sacralisation* of the entire city space and construction of a multitude of monuments, mostly to Ukrainian history and its heroes, such as Daniel of Galicia, Taras Shevchenko, Mykhailo Hrushevsky, Metropolitan Archbishop Andrey Sheptytsky, Stepan Bandera, or Ivan Trush (Hentosh and Cherkes, 2009). Recent years saw new sacred spaces to honour victims of the 2014 'revolution'. What is more, Lviv has many examples of *resacralised* urban spaces: restored or repaired monuments related to Polish (revitalisation of the Cemetery of the Defenders of Lwów in 2005, construction of a monument to commemorate Lwów professors murdered by the Nazis on the Wulka hills unveiled in 2011) and Jewish history (Space of Synagogues built in 2016 in place of buildings demolished by the Nazis). Today, Lviv is *desacralising* places dedicated to the Soviet era

II. 7. a) Projekt miejsca sakralnego. Wizualizacja przestrzeni wokół projektowanego Pomnika Pomordowanych Profesorów Lwowskich na Wzgórzach Wuleckich we Lwowie⁴⁶. Autorami projektu są: krakowski rzeźbiarz Aleksander Śliwa i lwowski architekt Bohdan Cherkes. Proj. z lat 2010-2011, z archiwum B. Cherkesa. b) Sakralizacja nowego miejsca poprzez budowę znaku (pomnik) poświęconego desygnatowi (zamordowani profesorowie uczelni lwowskich). Odstąpienie pomnika⁴⁷ dnia 3 lipca 2011 r. (w 70. rocznicę zbrodni) w formie rytuału, który jest rokrocznie powtarzany. Fot. B. Cherkes, lipiec 2011

III. 7. a) A design of a SACRED space. Visualisation of the space around the planned Monument to Murdered Lviv Professors on Wulka Hills in Lviv⁴⁶ authored by Kraków's sculptor Aleksander Śliwa and Lviv's architect Bohdan Cherkes in 2010–2011, courtesy B. Cherkes; b) SACRALISATION of a new space through the construction of a *sign* (monument) related to a *designatum* (murdered professors of Lviv Universities). Unveiling of the monument⁴⁷ on 3 July 2011 (70 years after the massacre) as a *ritual*, which is repeated every year. Photograph B. Cherkes, July 2011

wyznań, co spowodowało postępującą sakralizację przestrzeni miejskiej współczesnego miasta (Kryvorutchko, 2008, 682).

7. PODSUMOWANIE

Analiza historii przestrzeni miejskich Krakowa i Lwowa wykazała, że zachodzi ciągły proces sakralizacji, desakralizacji i resakralizacji obszarów, w zależności od aktualnie obowiązującej ideologii bądź doktryny społeczno-politycznej czy religijnej. Człowiek ontologicznie potrzebuje dualizacji otaczającego świata, stąd podział przestrzeni fizycznej na *sacrum* i *profanum* jest jego podstawową potrzebą mentalną.

Zakorzenione głęboko w świadomości społecznej przestrzenie sakralne nie ulegną łatwo desakralizacji, nawet wtedy, gdy nowa, obowiązująca ideologia będzie im przeciwna. Przykładem jest tu Kraków, którego bez mała tysiącletnie obszary sakralne nie zostały prawie wcale naruszone ani przez nazistów, ani przez komunistów. We Lwowie było inaczej, gdyż komunikacja społeczeństwa odbywała się przy zmienionym składzie etnicznym mieszkańców, którzy już nie byli zakorzenieni w tradycji Miasta. Pozwoliło to komunistom na desakralizację większości sakralnych obszarów Lwowa, bez widocznego sprzeciwu nowych mieszkańców.

I przeciwnie, jeżeli nowe przestrzenie sakralne są narzucone społeczeństwu siłą, to ich egzystencja nie wytrzyma próby czasu po zmianie doktryny społeczno-politycznej. Przykłady z Krakowa i Lwowa w tym przypadku są zbieżne. Po zmianach politycznych na początku lat 90. XX wieku nastąpiła szybka i masowa desakralizacja, często poprzez profanację, obszarów *sacrum* komunizmu. Bardzo często dawne komunistyczne miejsca sakralne poddawano resakralizacji, polegającej na zamianie desygnata, znaku i rytuału, przy zachowaniu obszaru. W miejsce desygnatów komunistycznych wprowadzono najczęściej patronów bądź zdarzenia patriotyczne.

Współcześnie powstają też nowe obszary *sacrum*, związane z nową ideologią państwową, wydarzeniami bądź nową interpretacją historii. Niektóre z nich, być może, wytrzymają próbę czasu, inne znikną po zmianie ideologii/doktryny.

(Cherkes and Linda, 2019).

In the post-communist period, 34 new churches of various denominations were built in Lviv, which drove a gradual sacralisation of the modern urban space (Kryvorutchko, 2008, 682).

7. SUMMARY

The historical analysis of Kraków's and Lviv's urban spaces exhibited a continuous process of *sacralisation*, *desacralisation*, and *resacralisation* of the areas depending on the current prevailing ideology or sociopolitical or religious doctrine. Ontologically, the human condition requires a milieu duality. Hence the division of the physical space into *the sacred* and *the profane*. *Sacred spaces* that are rooted deeply in public awareness are not easily *desacralised* even when opposed by a new, prevailing ideology. Kraków is a good example as its nearly thousand years of sacred spaces were almost untouched by the Nazis or communists. It was not the case in Lviv, where the communization of the public took place following a substantial change in the ethnic composition, and the residents were not as much rooted in the traditions of the city. This allowed the communists to *desacralise* most sacred areas of Lviv with no apparent resistance from the public.

And the other way around, if new sacred spaces are imposed on a society, they will not stand the test of time after the sociopolitical doctrine changes. The examples of Kraków and Lviv are consistent in this regard. After the political transformation in the early 1990s, *sacred spaces* of communism were rapidly and in large numbers *desacralised*, often through *desecration*.

Usually, they were *resacralised* by changing the *designatum*, *sign*, and *ritual*, while retaining the space. Communist *designata* were usually replaced with patriotic *patrons* or *events*.

New *sacred spaces*, related to a new state ideology, events, or reinterpretation of history, emerge also today. Perhaps some of them will stand the test of time, while others are doomed to vanish when the ideology or doctrine changes.

Il. 8. Sakralizacja miejsca – kontynuacja (pozostały: desygnat, znak i rytuał – obchodzi się tu m. in. Święto Pracy 1 Maja). Pomnik Czynu Zbrojnego Proletariatu Krakowa (Pomnik Semperitowców), wg projektu Antoniego Hajdeckiego, odsłonięty w marcu 1986 r. Kraków, aleja Ignacego Daszyńskiego. Istnieje do dzisiaj i jest miejscem rytuału środowisk lewicowych. Fot. L. Bylina, maj 2022

III. 8. SACRALISATION of a place – continued (remain in place: *designatum*, *sign*, and *ritual* – such events as the Labour Day on 1 May are celebrated here). Monument to the Militant Proletariat in Krakow (Semperit Labourer Monument) was designed by Antoni Hajdecki and unveiled in March 1986. Kraków Ignacego Daszyńskiego Avenue. It exists today and leftist *rituals* take place there. Photograph L. Bylina, May 2022

PRZYPISY / ENDNOTES

¹ W latach 1349-1370 oraz 1387-1569 w składzie Królestwa Polskiego, 1569-1772 w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, 1772-1918 w Monarchii Habsburgów i w latach 1918-1939 w składzie II RP.

² Kraków stolicą Królestwa Polskiego (1039-1569) i Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1795); Lwów stolicą Królestwa Galicji i Lodomerii (1772-1918).

³ Lwów w latach 1939-1941 i 1944-1991, Kraków 1945-1989.

⁴ Lwów 1941-1944, Kraków w latach 1939-1945.

⁵ Kraków 779 996 (2020), Lwów 717 655 (2021).

⁶ Kraków 50°03'41"N, Lwów 49°50'31"N.

⁷ **Hierofania** (z gr. *hieros* = święty, i *fainomai* = pokazywać się) – podstawowy wątek w teorii religii M. Eliade. „Z każdą świętą przestrzenią wiąże się pewna hierofania, inwazja świętości powodująca, że określony obszar ulega wyłączeniu z kosmicznego otoczenia i jakościowej przemianie” (Eliade, 2022, 27).

⁸ „Sfera **profanum** jest domeną prywatności indywidualnych jednostek” (Eliade, 2022, 27). Wg M. Eliade przestrzeń życiowa człowieka dzieli się na *sacrum* i *profanum* (Eliade, 2022). *Profanum* jest absolutnym przeciwieństwem *sacrum*.

⁹ „Sfera **sacrum** obejmuje to, co wydzielone, uświęcone, budzące nabożny lęk, odmienne od zwyczajności (codzienności), uznawane za sensotwórcze, najistotniejsze i fundamentalne dla kondycji ludzkiej. Jako przeciwieństwo *profanum* *sacrum* wykracza poza zwyczajność i codzienność, manifestując się w nich zarazem przez hierofanie i uprawomocniając porządek *profanum*” (WE PWN, 2004, 208).

¹⁰ Na ten sam motyw marksizmu zwrócił uwagę M. Eliade: „Marks odkrył i na nowo zaadaptował jeden z wielkich eschatologicznych mitów świata azjatycko-śroziemnomorskiego: zbawczą rolę sprawiedliwego [...] [tu: proletariatu], którego cierpienia są powołane do tego, by zmienić ontologiczny stan świata. [...] Marx poszerzył ten szacowny mit o całą judeo-chrześcijańską ideologię mesjanistyczną: wystarczy pomyśleć o profetycznej i soteriologicznej roli, jaką przydziela proletariatu, i o finalnej walce dobra ze złem dającej się od razu porównać z apokaliptyczną walką Chrystusa z Antychrystem, z której ten pierwszy wychodzi zwycięsko” (Eliade, 2022, 215).

¹¹ Siergiej Merkurow, ulubiony rzeźbiarz Józefa Stalina, był autorem maski pośmiertnej Włodzimierza Lenina w 1924 r. (Tscherkes, 2004).

¹² <https://lviv1256.com/history/yak-30-rokiv-tomu-u-lvovi-demontuvaly-pamiatnyk-leninu-istoriia-ta-video/> [25.05.2022].

¹³ Osiedle dla 120 000 mieszkańców zaprojektowano na obszarze 390 hektarów, według projektu zespołu architektów: Jarosława Nowakivskiego, Zenowia Pidlisnego, Alfy Petrowej, Petra Krupy i Witalia Dubyny. Budowę rozpoczęto w roku 1979 od ulicy Izolatornej (później Woroszyłowa, a obecnie Sichowska). Pierwszy budynek oddano do użytku w 1981 r.

¹⁴ Przestrzeń architektoniczna – może przejawiać się w trzech postaciach: a) fizycznej (jako krajobraz), b) konceptualnej (widzialnej bądź wyobraźalnej), c) behawioralnej (związanej z zachowaniem się) (Prak, 1968, [za:] Lenartowicz, 1992, 71)

¹⁵ Znak to „wszelki przedmiot lub zespół przedmiotów pośredniczących w sposób nieinstrumentalny pomiędzy podmiotem poznania a przedmiotem poznawanym w określonym akcie poznania” (Kraszewski, 1975, 16). W odniesieniu do architektury krajobrazu, będącej wizualnym wyrazem środowiska mieszkaniowego, można przyjąć tzw. węższe pojęcie znaku,

¹ In 1349–1370 and 1387–1569 in the Kingdom of Poland, 1569–1772 in the Polish–Lithuanian Commonwealth, 1772–1918 in the Habsburg Empire, and in 1918–1939 in the Second Republic of Poland.

² Kraków as the capital of the Kingdom of Poland (1039–1569) and the Polish–Lithuanian Commonwealth (1569–1795); Lviv as the capital of the Kingdom of Galicia and Lodomeria (1772–1918).

³ Lviv in 1939–1941 and 1944–1991, Kraków in 1945–1989.

⁴ Lviv in 1941–1944, Kraków in 1939–1945.

⁵ Kraków 779,996 (2020), Lviv 717,655 (2021).

⁶ Kraków 50°03'41"N, Lviv 49°50'31"N.

⁷ **Hierophany** (Greek *hieros* = sacred and *fainomai* = to reveal) – the primary theme of the theory of religion by M. Eliade. ‘Every *sacred space* implies a hierophany, an irruption of the *sacred* that results in detaching a territory from the surrounding cosmic milieu and making it qualitatively different’ (Eliade, 2022, 27).

⁸ ‘The **profane sphere** is the domain of individual privacy (Eliade, 2022, 27). According to Eliade, human living space is divided into *the sacred* and *the profane* (Eliade, 2022). *The profane* is the absolute opposite of *the sacred*.

⁹ ‘The *sacred* covers that which is separate, sanctified, instils religious fear, different than the everyday, considered semantic, utmost, and fundamental for the human condition. Being the opposite of *the profane*, *the sacred* exceeds the normal and the everyday, while manifesting there through the hierophany and legitimising *the profane* (WE PWN, 2004, 208).

¹⁰ M. Eliade also exposed the same aspect of Marxism: ‘Marx takes over and continues one of the great eschatological myths of the Asiatic-Mediterranean world – the redeeming role of the Just [...] [here: the proletariat], whose sufferings are destined to change the ontological status of the world [...] Marx enriched this venerable myth by a whole Judaeo-Christian messianic ideology: on the one hand, the prophetic role and soteriological function that he attributes to the proletariat; on the other, the final battle between Good and Evil, which is easily comparable to the apocalyptic battle between Christ and Antichrist, followed by the total victory of the former’ (Eliade, 2022, 215).

¹¹ Sergey Merkurow, the favourite sculptor of Joseph Stalin authored the post-mortem mask of Vladimir Lenin in 1924 (Cherkes, 2004).

¹² <https://lviv1256.com/history/yak-30-rokiv-tomu-u-lvovi-demontuvaly-pamiatnyk-leninu-istoriia-ta-video/> [25.05.2022].

¹³ The 390-hectare housing estate for 120,000 was designed by Yaroslav Novakivsky, Zenoviy Pidlisnyy, Alla Petrova, Petro Krupa, and Vitaliy Dubyna. The construction started in 1979 at Izolatorna (then Voroshilova Street, today Sykhivska Street). The first building was certified for use in 1981.

¹⁴ Architectural space can take three forms: A. *physical* (as a landscape), B. *conceptual* (visible or imagined), C. *behavioural* (related to behaviour) (Prak, 1968, [in:] Lenartowicz, 1992, 71).

¹⁵ The sign is ‘any object or system of objects that mediate in a non-instrumental way between the agent of cognition and the object of cognition in a specific act of cognition’ (Kraszewski, 1975, 16). Regarding landscape architecture, which is a visual expression of the residential environment, one can employ a *narrower notion of sign*, which has a material reality that can be perceived by sight,

charakteryzujące się przedmiotowością materialną, którą odbierać możemy za pomocą zmysłu wzroku, dotyku czy słuchu (Marchewka, 1996, 12-13).

¹⁶ Oparte na bazie tzw. trójkąta semiotycznego, zbudowanego z trzech części: 1. Nośnika znaku, którym jest przedmiot będący znakiem; 2. Desygnatu znaku, czyli przedmiotu/fidei/zdarzenia, które dany znak reprezentuje; oraz 3. Użytkownika znaku, czyli podmiotu, dla którego znak ma znaczenie (może to być twórca/nadawca znaku lub jego odbiorca (W. Kolwzan, 1986, 147-164).

¹⁷ „U podstaw kultury znajduje się fakt komunikacji. Zjawisko komunikacji z kolei nie może funkcjonować bez znaków” (Jakobson, 1989, [za:] Marchewka, 1996, 90).

¹⁸ Z łac. *designatus* znaczy oznaczony. Jest to „każdy przedmiot [obiekt, rzecz lub osoba] oznaczany przez daną nazwę” (WE PWN, 2002, 115).

¹⁹ „Zaden [...] przedmiot nie jest znakiem sam dla siebie, ani sam ze siebie. Staje się nim dopiero wtedy, gdy istnieje podmiot, dla którego pełni on funkcję znaku” (Marchewka, 1996, 13).

²⁰ Z łac. *ritus* znaczy zwyczaj, przepis (WE PWN, 2004, 145).

²¹ W semiotyce taką relację określa się mianem pragmatyki. Relacja między znakiem a desygnatem znaku to semantyka (Marchewka, 1996, 38).

²² <https://dziennikpolski24.pl/krakowskie-pomniki-ktore-budzily-i-budza-kontrowersje-zdjecia/ar/12884682> [20.05.2022].

²³ Czarnecka, 2015, 428.

²⁴ „Bet-el = siedziba bóstwa” (Biblia, Rodz. 28, 20 - uwaga tłumacza).

²⁵ „Objawienie przez wiarę nie burzyło przedchrześcijańskich znaczeń symboli, nadawało im tylko nowy charakter” (Eliade, 2022, 141).

²⁶ <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,16779403,lenin-koniew-sowieci-z-cokolow-w-krakowie-zdejmnowani.html> [20.05.2022].

²⁷ https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_W%C5%82odzimirza_Lenina_w_Nowej_Hucie [20.05.2022].

²⁸ Czarnecka 2015, 316.

²⁹ Ludwikowski 1991.

³⁰ Na podstawie uchwały RM Krakowa nr VI/51/90 (Czarnecka, 2015, 428).

³¹ Znana z XI-wiecznej kroniki „Księga dróg i królestw” Al-Bakriego *Relacja* – pisemna relacja z podróży, odbytej w latach 965-966, w której dwukrotnie wymienia Kraków (Kowalski, 1946, 48-49; Pranke, 7). *U.*

³² Około roku 1250. Miasto nazwał imieniem syna Lwa

³³ W 1349 r.

³⁴ Ukr. Horodotska.

³⁵ Architekt Tadeusz Obmiński, 1934 r.

³⁶ Autorstwa Tadeusza Teodorowicz-Todorowskiego, 1938 r.

³⁷ Architekt Rudolf Indruch, 1924 r.

³⁸ Po hebr. *Turei Zahav*; w jid. *Gildene Rojze*. Wybudowana w 1582 r. według projektu architektów, Ambroży Nutclausa (pochodzenia włosko-szwajcarskiego) i Pawła Szczęśliwego (polski architekt pochodzenia włoskiego). Fundatorem był Izaak Nachmanowicz, przewodniczący lwowskiej gminy żydowskiej. Bóżnica została spalona przez Niemców w sierpniu 1941 r., a w 1942 wysadzona w powietrze.

³⁹ Reprezentacyjna ulica Lwowa, nazwana tak w roku 1886, przy której znajdował się m.in. gmach główny Politechniki Lwowskiej, kościół p.w. św. Marii Magdaleny czy klasztor p.w. św. Teresy. Pod numerem 59 znajdował się dom rodzinny przyszłego wielkiego kompozytora Wojciecha Kilara. <http://www.mankurty.com/melnik/1/12.html> [28.05.2022].

⁴⁰ Którą z kolei przemianowano w 1961 r. na ul. Mira (Pokoju), a w 1991 na ul. Stepana Bandery.

⁴¹ W latach 1959-1990 był to Prospekt Lenina, a od 1990 r. Prospekt Swobody (Wolności).

⁴² Nazwę zamieniono po 1992 r. na osiedle Przy Arce.

⁴³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Stalag_369 [26.05.2022].

⁴⁴ <https://muzeumkrakowa.pl/aktualnosci/historia-kl-plaszow> [26.05.2022].

⁴⁵ Zmotoryzowane Oddziały Milicji Obywatelskiej.

⁴⁶ W dniach między 4 a 26 lipca 1941 r. naziści zamordowali w kotlinie Wzgórz Wuleckich 45 osób, w tym 25 profesorów uczelni lwowskich: Uniwersytetu Jana Kazimierza, Politechniki Lwowskiej, Akademii Handlu Zagranicznego i Akademii Medycyny Weterynaryjnej. Pozostałe 20 osób było członkami rodzin profesorów. Rozstrzelani profesorowie to: Antoni Cieszyński, Władysław Dobrzaniecki, Jan Grek, Jerzy Grzędzielski, Edward Hamerski, Henryk Hilarowicz, Włodzimierz Krukowski, Roman Longchams de Brier, Antoni Łomnicki, Witold Nowicki, Tadeusz Ostrowski, Stanisław Pilat, Stanisław Progułski, Roman Renecki, Włodzimierz Sieradzki, Adam Solowij, Włodzimierz Stożek, Kazimierz Vetulani, Kasper Weigel, Roman Witkiewicz, Stanisław Mączewski, Henryk Korowicz, Stanisław Ruziewicz i Kazimierz Bartel (pięciokrotny premier RP). <https://histmag.org/We-Lwowie-odslonieto-pomnik-pomordowanych-profesorow-5695> [28.06.2022].

⁴⁷ Odsłonięcie odbyło się w obecności prezydenta Wrocławia Rafała Dudkiewicza i mera Lwowa Andrieja Sadowego oraz polskich senatorów, dyplomatów i rektorów uczelni lwowskich i wrocławskich. <https://histmag.org/We-Lwowie-odslonieto-pomnik-pomordowanych-profesorow-5695> [28.06.2022].

touch, or hearing (Marchewka, 1996, 12-13).

¹⁶ Based on the *semiotic triangle* consisting of: 1. *Sign vehicle* that is the object that is the sign; 2. *Sign designatum* – the object, idea, or event the sign stands for, and 3. *Sign user* – the actor for which the sign is significant (either creator/sender of the sign or its recipient) (W. Kolwzan, 1986, 147-164).

¹⁷ ‘Culture is founded on communication. It, in turn, cannot function without signs’ (Jakobson, 1989, [in:] Marchewka, 1996, 90).

¹⁸ Latin *designatus* means ‘marked/designated’. It is ‘every object [thing or person] designated by the name’ (WE PWN, 2002, 115).

¹⁹ No [...] object is a sign in and of itself. It becomes one when there is an actor for which it functions as a sign (Marchewka, 1996, 13).

²⁰ Latin *ritus* means ‘custom, procedure’ (WE PWN, 2004, 145).

²¹ Semiotics refers to this relationship as *pragmatics*. The relationship between the sign and its designatum is called *semantics* (Marchewka, 1996, 38).

²² <https://dziennikpolski24.pl/krakowskie-pomniki-ktore-budzily-i-budza-kontrowersje-zdjecia/ar/12884682> [20.05.2022].

²³ Czarnecka, 2015, 428.

²⁴ ‘Bet-el = place of deity’ (Bible, Gen. 28, 20).

²⁵ ‘The revelation brought by the faith did not destroy the pre-Christian meanings of symbols; it simply added a new value to them’ (Eliade, 2022, 141).

²⁶ <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,16779403,lenin-koniew-sowieci-z-cokolow-w-krakowie-zdejmnowani.html> [20.05.2022].

²⁷ https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_W%C5%82odzimirza_Lenina_w_Nowej_Hucie [20.05.2022].

²⁸ Czarnecka 2015, 316.

²⁹ Ludwikowski 1991.

³⁰ Under resolution of the City Council of Kraków No. VI/51/90 (Czarnecka, 2015, 428).

³¹ Known from the eleventh-century al-Bakri’s chronicle ‘Book of Roads and Kingdoms’ *Account* – a written account of a 965-966 journey mentions Kraków twice (Kowalski, 1946, 48-49; Pranke, 7). *U.*

³² Around 1250. He named the city for his son Lev.

³³ In 1349.

³⁴ Ukrainian Horodotska.

³⁵ Architect Tadeusz Obmiński, 1934.

³⁶ By Tadeusz Teodorowicz-Todorowski, 1938.

³⁷ Architect Rudolf Indruch, 1924.

³⁸ Hebrew *Turei Zahav*; Yiddish *Gildene Rojze*. Built in 1582 to the design by architects Ambroży Nutclaus (of Italian-Swiss origin) and Paweł Szczęśliwy (Polish architect of Italian descent). It was founded by Izaak Nachmanowicz, the head of the Lviv Jewish community. The Germans burnt the building in 1941 and blew it up in 1942.

³⁹ A prominent street in Lviv named after Sapieha in 1886. The main building of Lviv Polytechnic, St Mary Magdalene Church, and St Teresa Monastery were situated there. Famed composer Wojciech Kilar’s family house was at number 59. <http://www.mankurty.com/melnik/1/12.html> [28.05.2022].

⁴⁰ Renamed to Miru Street in 1961 and then Stepana Bandery Street in 1991.

⁴¹ In 1959-1990, it was Lenin Avenue (Prospekt Lenina) and since 1990 Freedom Avenue (Prospekt Svobody).

⁴² Renamed after 1992 to Osiedle Przy Arce in reference to Lord’s Ark Church.

⁴³ https://pl.wikipedia.org/wiki/Stalag_369 [26.05.2022].

⁴⁴ <https://muzeumkrakowa.pl/aktualnosci/historia-kl-plaszow> [26.05.2022].

⁴⁵ Motorized Reserves of the Citizens’ Militia.

⁴⁶ The Nazis murdered 45 people, including 25 professors from Lwów universities (Jan Kazimierz University, Lwów Polytechnic, Academy of Foreign Trade, and Academy of Veterinary Sciences) and their families in a valley of Wulka hills between 4 and 26 July 1941. The shot professors were: Antoni Cieszyński, Władysław Dobrzaniecki, Jan Grek, Jerzy Grzędzielski, Edward Hamerski, Henryk Hilarowicz, Włodzimierz Krukowski, Roman Longchams de Brier, Antoni Łomnicki, Witold Nowicki, Tadeusz Ostrowski, Stanisław Pilat, Stanisław Progułski, Roman Renecki, Włodzimierz Sieradzki, Adam Solowij, Włodzimierz Stożek, Kazimierz Vetulani, Kasper Weigel, Roman Witkiewicz, Stanisław Mączewski, Henryk Korowicz, Stanisław Ruziewicz, and Kazimierz Bartel (five-term Prime Minister of the Republic of Poland). <https://histmag.org/We-Lwowie-odslonieto-pomnik-pomordowanych-profesorow-5695> [28.06.2022].

⁴⁷ The unveiling ceremony was attended by President of Wrocław Rafał Dudkiewicz and Mayor of Lviv Andriy Sadovy, Polish senators, diplomats, and rectors of Lviv and Wrocław universities. <https://histmag.org/We-Lwowie-odslonieto-pomnik-pomordowanych-profesorow-5695> [28.06.2022].

LITERATURA/ REFERENCES

- [1] *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, 2014, Poznań: Pallottinum.
- [2] Bieniarzówna J., Malecki J., 1997, *Dzieje Krakowa*, T.4, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- [3] Bierdiajew N., 1984, *Marksizm i religia*, Poznań: Wydawnictwo Głosy [II obieg].
- [4] Biryulov Y., Cherkes B., Bezv M., Rudnytskyy A. (Ed.), 2008, *Architektura Lvova. Chas i styli XIII – XXI st.*, Lviv: Vydavnytstvo «Centr Evropy» (w języku ukraińskim).
- [5] Bogdanowski J., 1976, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Ossolineum.
- [6] Bohdanowa J., Linda S., 2016, *The sacral Lviv*, W: Cherkes B., Szczerski A.(Ed.), *Lviv: city, architecture, modernism*, Wrocław: Museum of Architecture in Wrocław, 217-249.
- [7] Buczyńska-Garewicz H., 1975, *Znak, znaczenie, wartość. Szkice o filozofii amerykańskiej*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- [8] Cherkes B., Uruszcak M., 2015, *Sozialistische Raumstruktur: Denkmaler, Hauser, Straben & Strabennamen*, W: Kuhne O., Gawroński K., Hernik J., red., *Transformation und Landschaft. Die Folden sozialer Wandlungsprozesse auf Landschaft*, Wiesbaden: Springer VS, 231-246.
- [9] Cherkes B., 2016, *Metropolitan dreams – the urban development of Lviv in the interwar period*, W: Cherkes B., Szczerski A. (Ed.), *Lviv: city, architecture, modernism*, Wrocław: Museum of Architecture in Wrocław, 22-56.
- [10] Cherkes B., Linda S., 2019, *Rebirth of Multicultural Identity in Public Spaces of Lviv*, W: WMCAUS 2018, IOP Publishing, IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering 471 (2019) 072019, doi:10.1088/1757-899X/471/7/072019, 12Pp.
- [11] Chwalba A., 2002, *Dzieje Krakowa*, T.5, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- [12] Chwalba A., 2004, *Dzieje Krakowa*, T.6, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- [13] Czarnecka D., 2015, „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, Warszawa: IPN.
- [14] Dąbrowska-Budziło K., 1990, *Wśród panoram Krakowa. O przemianach widoków i o tym jak je ocalić*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- [15] Dąmbaska I., 1973, O konwencjach semiotycznych, *Studia Semiotyczne*, 4, 35-45.
- [16] Drexler I., 1920, *Wielki Lwów. Le Grand Léopol*, Lwów: Nakładem gminy miasta Lwowa. Biuro statystyczne król. miasta Lwowa.
- [17] Eliade M., 1997, *W poszukiwaniu historii i znaczenia religii*, Warszawa: Wydawnictwo KR.
- [18] Eliade M., 2022, *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, Warszawa: Wydawnictwo ALETHEIA.
- [19] Hentosh L., Tschertes B., 2009, *Lviv in Search of its Identity: Transformations of the City's Public Space*, W: *Cities after the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European Identity* (Ed. Czaplicka J., Gelazis N., Ruble B.A.), Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press / Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 255- 279.
- [20] Hodor K., 2012, *Założenia cmentarne w krajobrazach Krakowa, Cemetery Complexes in Cracow Landscapes, Czasopismo Techniczne, Architektura*, 2-A/2012 Zeszyt 7, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 279-286.
- [21] Jakobson R., 1989, *Język a inne systemy komunikacji*, W: red. Jakobson R., *W poszukiwaniu istoty języka*, T.1, Warszawa: PIV.
- [22] Kolwzan W., 1986, Symbolizm, morfologie archetypowe i informacja, *Studia Semiotyczne*, 14, 147-164.
- [23] Kowalski T., 1946, *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazaniu al-Bekriego*, Pomniki Dziejowe Polski, seria II, tom I, Kraków: PAU.
- [24] Krasnowolski B., 2018, *Krakowskie Planty. Zarys dziejów*, Kraków: Wydawnictwo UNIVERSITAS.
- [25] Kraszewski Z., 1975, *Logika. Nauka rozumowania*, Warszawa: PWN.
- [26] Kryvorutcho Y., 2008, *Architektura doby Niezależności (pisnia 1991). Sakralni sporudy*. – W: Biryulov Y., Cherkes B., Bezv M., Rudnytskyy A. (Ed.), 2008, *Architektura Lvova. Chas i styli XIII – XXI st.*, Lviv: Vydavnytstvo «Centr Evropy» , 682-693 (w języku ukraińskim).
- [27] Lenartowicz K.J., 1992, *O psychologii architektury. Próba inwentaryzacji badań, zakres przedmiotowy i wpływ na architekturę*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, U.
- [28] Ludwikowski L., 1991, *Kraków i okolice. Przewodnik*, Warszawa: Wydawnictwo Sport i Turystyka.
- [29] Marchewka F.S., 1996, *Semiotyka. Zarys teorii i jej rozwoju*, Kalwaria Zebrzydowska: Wydawnictwo Calvarianum.
- [30] Mroczek A., Kucza-Kuczynski K., 1991, *Nowe kościoły w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- [31] Mykh R., 2008, *Architektura radianskiego periodu (1956 – 1991)*, W: Biryulov Y., Cherkes B., Bezv M., Rudnytskyy A. (Ed.), 2008, *Architektura Lvova. Chas i styli XIII – XXI st.*, Lviv: Vydavnytstvo «Centr Evropy» , s. 606 – 636 (w języku ukraińskim).
- [32] Niedzwiedz A., Kajder K., 2020, *Mapy miasta. Dziedzictwo i sacrum w przestrzeni Krakowa*, Kraków: Wydawnictwo Libron.
- [33] Osęka P., 2007, *Rytuały stalinizmu. Oficjalne święta i uroczystości rocznicowe w Polsce 1944–1956*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- [34] Ostrowski J.K., 1997, *Lwów. Dzieje i sztuka*, Kraków: Wydawnictwo UNIVERSITAS.
- [35] Ozóg K., 2014, *Rytualizacja w języku władzy komunistycznej PRL*, W: *Oblicza Komunikacji*, 7/2014: Język Polityki – historia i współczesność, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 37-50.
- [36] Patoczka P., 2000, „Ściany” i „bramy” w krajobrazie, *Monografia 268, Seria Architektura*, Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- [37] Prak N.L., 1968, *The Language of Architecture. A Contribution to Architectural Theory*, The Hague and Paris: Mouton.
- [38] Pranke P., *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży – nie tylko „do krajów słowiańskich”*, https://www.academia.edu/13087894/RELACJA_IBRAHIMA_IBN_JAKUBA [29.05.2022].
- [39] Purchla J., Kos W., Komar Ż., Rydiger M., Schwarz W.M., (red.), 2014, *Mit Galicji*, Kraków/Wien: Międzynarodowy Centrum Kultury / Wien Museum.
- [40] Purchla J., Chwalba A., Komar Ż., Rydiger M., 2022, *Niechciana stolecność. Architektura i urbanistyka Krakowa w czasie okupacji niemieckiej 1939 – 1945*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- [41] Radwański K., 1975, *Kraków przedkolacyjny*, Kraków: Wydawnictwo Prasowe Zakłady Graficzne RSW „Prasa-Książka-Ruch”.
- [42] Swaryczewska M., 2008, „Sacrum” i „profanum” w krajobrazie kulturowym. *Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- [43] Tschertes B., 1993, *The Preservation of Soldiers' Cemeteries in Galicia in the 20th cty*, W: «Cemetery Art». *Materials of the International Conference ICOMOS*, Wrocław: Muzeum Architektury, 175-180.
- [44] Tschertes B., 2002, *Stalinist Visions for the Urban Transformation of Lviv, 1939 – 1955*, W: John Czaplicka, red., *Lviv: A City in the Crosscurrents of Culture*, *Harvard Ukrainian Studies*, 24, Massachusetts: Ukrainian Research Institute Harvard University, Cambridge, 205-222.
- [45] Tschertes B., 2004, „Everybody wanted to see the symbol of the ideology disappear”. *Construction and Demolition of Lenin's Statue in Lviv*, W: Cor Wagenaar, red.: [43] *Happy.Cities and Public Happiness in Post-War Europe*, Rotterdam: NAI Publishers, s. 374-382.
- [46] Tuan Yi-Fu, 1987, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa: PIV.
- [47] Tysza K., 2009, *Religijne oblicze komunizmu*, W: Maciejewski M., red., *Acta Universitatis Wratislaviensis [N° 3154]. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi*, 31, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 327-344.
- [48] Uruszcak M., 2019, *Zabytkowe ogrody rezydencjonalne Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Historia, przemiany, ocena stanu*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego.
- [49] Wetesko L., 2013, *Piastowie i ich państwo w łacińskiej Europie. Studia z dziejów kultury politycznej X i XI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- [50] *Wielka Encyklopedia PWN* (WE PWN), 2002, Jan Wojnowski, red., T. 7, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- [51] *Wielka Encyklopedia PWN* (WE PWN), 2004, Andrzej Krupa, red., T. 24, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- [52] Worytkiewicz P., 2000, *Krowoderskie krzyże i kapliczki*, W: M. Niechaj, red., *Z dziejów Krowodrzy*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 101-112.
- [53] Wrona J., 2011, *Desakralizacja przestrzeni publicznej w Polsce w latach 1947-1956*, W: *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Folia 91, Studia Politologica VI*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, 43-57.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE /ONLINE SOURCES

- [1] <https://lviv1256.com/history/yak-30-rokiv-tomu-u-lvovi-demontuvaly-pamiatnyk-leninu-istoriia-ta-video/> [25.05.2022].
- [2] <http://wikimapia.org/4956904/pl/Cerkiew-Narodzenia-Przenaj%C5%9Bwi%C4%99tszej-Bogurodzicy#/photo/6419273> [25.05.2022].
- [3] <https://dziennikpolski24.pl/krakowskie-pomniki-ktore-budzily-i-budza-kontrowersje-zdjecia/ar/12884682> [20.05.2022].
- [4] <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,16779403,lenin-koniew-sowieci-z-cokolow-w-krakowie-zdejmiwani.html> [20.05.2022].
- [5] https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_W%C5%82odzimierza_Lenina_w_Nowej_Hucie [20.05.2022].
- [6] <http://www.mankurty.com/melnik1/12.html> [28.05.2022].
- [7] <https://histmag.org/We-Lwowie-odslonieto-pomnik-pomordowanych-profesorow-5695> [28.06.2022].
- [8] https://pl.wikipedia.org/wiki/Stalag_369 [26.05.2022].
- [9] <https://muzeumkrakowa.pl/aktualnosci/historia-kl-plaszow> [26.05.2022].
- [10] https://www.academia.edu/13087894/RELACJA_IBRAHIMA_IBN_JAKUBA [29.05.2022].